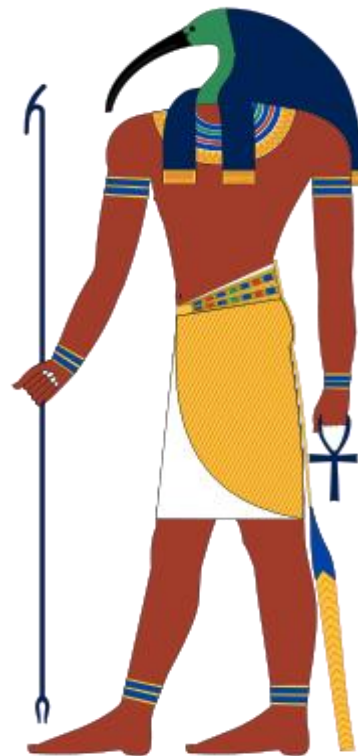

Hellenisme in werking

Een onderzoek naar de oorsprong van de relatie tussen Thoth en Hermes

Robin de Keijzer (5984327)

Bachelorscriptie Klassieke Taal en Cultuur

Universiteit Utrecht

Begeleider: Rolf Strootman

10 april 2019

Universiteit Utrecht

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
De Egyptische Thoth.....	6
Thoth in de mythen	7
Gebrek aan bewijs voor de cultus van Thoth	12
De vergelijking tussen Thoth en Hermes	16
Thoth en Hermes: de overeenkomsten volgens Fowden	16
Verdere vergelijkingen en verschillen	19
Egyptische priesters, Griekse koningen en culturele uitwisseling	24
De Egyptische priesters en <i>the middle ground</i>	25
De Ptolemeïsche queeste voor legitimatie	28
Hellenisme.....	30
Conclusie	34
Literatuurlijst.....	36
Primaire bronnen	36
Secundaire literatuur.....	36

Inleiding

Na de dood van Alexander de Grote in 323 voor Christus viel het rijk dat hij gesticht had uiteen.¹ Zijn generaals namen het regeren van hem over en verdeelden het rijk in vijf delen.² Een van die generaals was Ptolemaeus I Soter en hij werd de gouverneur van Egypte. De dynastie van de Ptolemaeën zou nog een lange tijd standhouden in Egypte, tot de overwinning van keizer Augustus over Marcus Antonius en Cleopatra in 31 v.C.³ Het Egypte in die periode wordt ook wel hellenistisch of Ptolemeïsch Egypte genoemd. Binnen deze periode bestond er een uitwisseling van cultuur tussen, in het geval van Egypte, Egyptische en Griekse bevolkingsgroepen. Hoe het proces van culturele uitwisseling precies verliep, blijft moeilijk te vatten aangezien het bronnenmateriaal geen hapklare antwoorden geeft. Culturele uitwisseling in de oudheid laat zich niet gemakkelijk vatten en omschrijven. In 1836 probeerde Johann Gustav Droysen dit fenomeen te verwoorden in het begrip *Hellenismus*.⁴ Hij omschrijft hellenisme als een samensmelting van twee culturen, waardoor er een nieuwe vorm ontstaat.⁵ Zijn idee ontving kritiek en vandaag de dag wordt er anders over de manier van culturele uitwisseling gedacht, waarover ik meer zal vertellen in het derde hoofdstuk van dit onderzoek.⁶ Dit onderzoek zal bijdragen aan het beeld dat moderne historici proberen te schetsen van de manier waarop de processen van hellenisme en culturele uitwisseling in de oudheid plaatsvonden.

Religie en mythologie speelden, al millennia lang, een belangrijke rol in de Egyptische cultuur.⁷ Het is daarom dat ik binnen de mythologie op zoek ging naar een casus om, hopelijk, iets toe te kunnen voegen aan het begrip hellenisme. Gaandeweg kwam ik achter het bestaan van Hermes Trismegistos en bleek er veel geschreven te zijn over de Hermetica, het opus dat aan Trismegistos wordt toegeschreven.⁸ Dit onderzoek zal zich richten op de relatie en gelijkstelling tussen de Egyptische god Thoth en de Griekse god Hermes. Uit de synthese van

¹ Simon Price en Peter Thonemann, *The Birth of Classical Europe: A History from Troy to Augustine* (New York: Penguin Books, 2011), 145-73.

² Price en Thonemann, *Classical Europe*, 145-73.

³ *Ibidem*, 243.

⁴ Johann Gustav Droysen, *Geschichte des Hellenismus* (Gotha: Perthes, 1877), 1-16.

⁵ Droysen, *Hellenismus*, 1-16.

⁶ Voor de kritiek op Droysen zie: Ian S. Moyer, *Egypt and the Limits of Hellenism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 12-6.

⁷ James Henry Breasted, *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt* (Londen: Hodder & Stoughton, 1912), 1-48.

⁸ Gary Lachman, *The Quest for Hermes Trismegistos* (Edinburgh: Floris Books, 2011) geeft een interessante weergave van Hermes Trismegistos en verwoordt mijn reactie toen ik voor het eerst over Trismegistos hoorde.

die twee goden ontstond Hermes Trismegistos namelijk.⁹ In het werk van verschillende auteurs wordt de relatie tussen Thoth en Hermes, die het ontstaan van Trismegistos tot uiting had, gewoon aangenomen.¹⁰ Er wordt zelfs gesteld dat Herodotus in zijn Historiën al schreef over die relatie.¹¹ Wat zal blijken is het feit dat die aanname waarschijnlijk onjuist is. Wanneer dat het geval is, is er dan nog een gegronde reden dat het Thoth en Hermes waren die aan elkaar gelijk gesteld werden? Naarmate ik me verder verdiepte in Thoth kwam ik tot de conclusie dat het frappant genoemd kon worden dat het Hermes was met wie hij in relatie kwam te staan.

Hermes Trismegistos is waarschijnlijk ontstaan in de Hellenistisch periode en dit onderzoek richt zich dan ook voornamelijk op die tijd, maar om een beeld van Thoth en zijn rol in de Egyptische mythologie te krijgen, is het noodzakelijk om te kijken naar een andere periode. Namelijk de periode vóór Ptolemeïsch Egypte, voordat de relatie met Hermes gevormd werd. Dit onderzoek zal zich beperken tot Thoth, Hermes en hun relatie. Daarmee valt het verdere verloop en de populariteit van Hermes Trismegistos in Romeins-Egypte buiten het bereik van dit onderzoek. Dat terwijl Trismegistos' populariteit pas toenam in de Romeinse periode.¹² Het kan een probleem genoemd worden dat de relatie, waaruit Hermes Trismegistos is ontstaan, niet voor de hand liggend lijkt. Een onderzoek naar de achtergrond van Hermes Trismegistos lijkt dan gepast.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt dan ook: waar komt de gelijkstelling tussen Thoth en Hermes vandaan, hoe kwam deze tot stand, en wat betekent dat voor het begrip hellenisme? Om daar een antwoord op te formuleren zal er in het eerste hoofdstuk gekeken worden naar de Egyptische Thoth en zijn rol in de Egyptische cultuur. Aan de hand van het werk van Patrick Boylan en Claas Bleeker zal een beeld gecreëerd worden van Thoth vanuit de primaire Egyptische bronnen.¹³ Daarna zal, met behulp van de primaire Griekse bronnen, gekeken worden naar de relatie tussen Hermes en Thoth en waar deze vandaan kwam. Als laatste zal er geprobeerd worden een hypothese op te stellen over wie de vergelijking in gang gezet heeft, wat dat betekent voor de manier waarop culturele uitwisseling plaatsvond en hoe zich dat bevindt ten opzichte van het begrip hellenisme. Met name de theorie over de *middle*

⁹ Garth Fowden, *The Egyptian Hermes: a Historical Approach to the Late Pagan Mind*, (New Jersey: Princeton University Press, 1993), 22-3.

¹⁰ Met name in hoofdstuk 2 van dit onderzoek zal blijken wie dat waren.

¹¹ K. S. Kolta, *Die Gleichsetzung ägyptischer und griechischer Götter bei Herodot* (Tübingen, Präzis, 1968), 134-9.

¹² Fowden, *Egyptian Hermes*, 24-5.

¹³ Patrick Boylan, *Thoth: the Hermes of Egypt* (Londen: Ares Publishers INC, 1922); Claas J. Bleeker, *Hathor and Thoth: Two Key Figures of the Ancient Egyptian Religion* (Leiden: Brill, 1973).

ground van Richard White zal hierin een belangrijk rol spelen.¹⁴ Deze theorie zal namelijk laten zien waarom het aannemelijk is dat de Grieken op zoek gingen naar een manier om Hermes aan Thoth te koppelen en dat de Egyptenaren dit slechts passief ondervonden. Dat geeft aan dat de koppeling voor de Grieken logischerwijs gemakkelijker gelegd werd. Zij waren er namelijk naar op zoek. Daarom zal er in dit onderzoek voornamelijk gekeken worden of de relatie tussen Hermes en Thoth voor de Egyptenaren logisch gemaakt kon worden. Daarmee sluit dit onderzoek zich aan bij de meer recentere onderzoek over hellenisme waarin de *other* (de Egyptenaren) niet als ondergeschikt wordt bestempeld.¹⁵

¹⁴ Richard White, *The Middle Ground: Indians, Empires and Republics in the Great Lakes Region, 1650-1815*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

¹⁵ Denk bijvoorbeeld aan het werk van: Edward W. Said, *Orientalism* (New York: Pantheon Books, 1978); Phiroze Vasunia, *The Gift of the Nile: Hellenizing Egypt from Aeschylus to Alexander* (Berkeley: University of California Press, 2001); François Hartog, *Le Miroir d'Herodote: essai sur la representation de l'autre* (Parijs: Gallimard, 1980); Edith Hall, *Inventing the Barbarians: Greek Self-definition through Tragedy* (Oxford: Clarendon Press, 1989).

De Egyptische Thoth

Alvorens er gekeken kan worden naar de vergelijking tussen de Griekse Hermes en de Egyptische Thoth en waar die vergelijking vandaan komt; beter gezegd hoe deze ontstaan is, is het belangrijk om Thoth als godheid zelf onder de loep te nemen. Waar werd hij mee geassocieerd? Welke functie bekleedde Thoth binnen de Egyptisch mythologie? Kan daarmee een interpretatie gedaan worden van het belang van Thoth voor de Egyptenaren? Zo ja, wat impliceert die interpretatie en kan daarmee een link getrokken worden naar de relatie met Hermes; die laatste vraag zal behandeld worden in het volgende hoofdstuk.

Om tot een beeld van Thoth te komen zijn de primaire bronnen van belang. De belangrijkste Egyptische bronnen zijn het Dodenboek (hierna genoemd BD) en de Piramideteksten (hierna genoemd PT). De BD is een verzameling van begrafenisteksten en religieuze hymnen die zijn opgesteld door Egyptische priesters in de periode van ongeveer 3000 v. C. tot 300 n.C.¹⁶ De PT is een verzameling van inscripties uit de tombes van farao's in piramides.¹⁷ Deze inscripties zijn gevonden in elf tombes en zijn te dateren in de periode vanaf ongeveer 2353 tot 2107 v.C.¹⁸ Beide bronnen zullen gebruikt worden en in combinatie met secundaire wetenschappelijke literatuur zal Thoth, en zijn rol in de verhalen, behandeld worden. Geschreven bronnen en, in het geval van de PT, inscripties zijn bronnen die gebruikt kunnen worden bij het bestuderen van de verering van Thoth maar daar moet wel een kanttekening bij geplaatst worden dat zulke bronnen niet altijd de cultische verering weerspiegelen. Zoals het geschreven staat hoeft niet te betekenen dat 'de' Egyptenaren daadwerkelijk op die manier naar Thoth keken. Daarom worden de cultusgebruiken naast de teksten neergelegd wanneer er een completer beeld van de aanbedding van de Egyptische god verkregen moet worden. Het probleem met de cultus van Thoth is dat er niet veel aanwijzingen zijn. Thoth is bekend uit de PT en de BD maar over de cultusverering is niet veel materiaal gevonden. Wél is het bekend dat Hermepolis Magna en Hermepolis Parva belangrijke heiligdommen in name van Thoth zijn geweest.¹⁹ Waar deze zich bevonden kom ik op terug in het laatste hoofdstuk.

Om terug te keren tot wat wel bekend is over Thoth zullen diverse passages van de BD en de PT de revue passeren.²⁰ Met name het werk van Patrick Boylan en C. J. Bleeker hebben

¹⁶ Normandi Ellis, *Awakening Osiris: The Egyptian Book of the Dead* (Boston: Phanes Press, 1988), 15.

¹⁷ James P. Allen, *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*, ed. Peter Der Manuelian, 2e ed. (Atlanta: SBL Press, 2015).

¹⁸ Allen, *Pyramid Texts*, 1-2.

¹⁹ Boylan, *Thoth*, 147-72; Bleeker, *Hathor and Thoth*, 151; Kolta, *Gleichsetzung*, 134.

²⁰ Hiervoor zal zoveel mogelijk gebruik gemaakt worden van Allen, *Pyramid Texts*; en Samuel A. B. Mercer, *The Pyramid Texts* (Z.p.: Library of Alexandria, 1952). De werken van Sethe en Maspero, waar Bleeker veelal naar

veel bijgedragen aan ons begrip van de PT en de BD en hoe Thoth functioneerde binnen deze bronnen. Boylan heeft geprobeerd om de belangrijkste aspecten van Thoth zijn karakter te doorgronden aan de hand van de PT en de BD.²¹ Bleeker heeft geprobeerd aan te tonen dat Thoth een bijzonder belangrijke schakel vormde in de Egyptische religie.²² Daarmee kan Thoth, qua belangrijkheid, in dezelfde categorie geplaatst worden als bijvoorbeeld Osiris en Horus en niet slechts als een god met een bijrol binnen de Egyptische mythologie. Door Boylan en Bleeker, en hun visie op de BD en de PT, te gebruiken, wordt hier een beeld geschetst van de belangrijkste eigenschappen van Thoth en met welke fenomenen hij geassocieerd werd. Patrick Boylan is vandaag de dag nog steeds niet weg te denken uit de literatuurlijst wanneer er onderzoek gedaan wordt naar Thoth. Zijn naam duikt op in elk onderzoek dat ook maar iets met Thoth te maken heeft.²³ Bleeker daarentegen is minder bekend op het gebied van onderzoek dat gedaan is naar Thoth. Zijn werk is hier echter belangrijk omdat het met een uitgewerkte theorie komt waarin Thoth een significante rol in de Egyptische mythologie krijgt toebedeeld.

Thoth in de mythen

Het eerste verhaal dat hier behandeld zal worden is de mythe van Osiris. Dit verhaal staat namelijk centraal binnen de PT en de BD, aangezien deze begrafenisrituelen behandelen. Osiris was de god van de wederopstanding.²⁴ Zijn cultus genoot al een enorme populariteit in de periode 2055-1650 v. C. en dat bleef zo tot in de periode dat de Romeinen in Egypte waren (tot ongeveer 350 n. C.).²⁵ Een direct narratief voor deze mythe is niet overgeleverd maar volgens Bleeker vallen verwijzingen ernaar te vinden in de PT.²⁶ Daarnaast heeft Plutarchus in zijn werk *De Iside et Osiride* geprobeerd een lopende verhaallijn te schetsen van de mythe.²⁷ Dit werk is echter pas gedateerd in de 2^e eeuw n.C. De mythe zoals het in het volgende stuk beschreven

refereert, die als eerste een catalogus maakten van de PT, vallen niet te raadplegen, daarom kan het zijn dat er soms verwijzingen staan naar de PT en BD die rechtstreeks uit het werk van Bleeker of Boylan komen. Voor vertalingen van de BD wordt hier gebruik gemaakt van Ernest Alfred Wallis Budge, *The Book of the Dead: The Papyrus of Ani in the British Museum* (New York: Dover Publications, 1967); Ellis, *Awakening Osiris*.

²¹ Patrick Boylan, *Thoth*, 1-215.

²² Bleeker, *Hathor and Thoth*, 11-48.

²³ Met name Bleeker en Fowden halen hun informatie bij Boylan vandaan maar ook recenter werk maakt daar gebruik van: Kevin van Bladel, *The Arabic Hermes: From Pagan Sage to Prophet of Science* (Oxford: Oxford University Press, 2009); Christian H. Bull, *The Tradition of Hermes Trismegistus: The Egyptian Priestsly Figure as a Teacher of Hellenized Wisdom* (Leiden: Brill, 2018).

²⁴ J. G. Griffiths, *The Origins of Osiris and his Cult* (Leiden: Brill, 1980), 1-7

²⁵ Bojana Mojsov, *Osiris: Death and afterlife of a god* (Oxford: Blackwell Publishing, 2008), xii.

²⁶ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 131. Bleeker stelt hier dat wat Plutarchus schrijft over de compleetheid van het verhaal niet klopt.

²⁷ Plut., *Mor.*, vert. Frank C. Babbitt (Cambridge: Harvard University Press, 2014).

wordt, is opgesteld uit de PT en de BD. De complete mythe van Osiris zal hier niet behandeld worden, enkel de passages waarin Thoth een rol speelt. Zo wordt Thoth aangeroepen door Horus om Seth te verslaan.²⁸ Thoth wordt hier de gevreesde wreker van onrecht genoemd.²⁹ Dat is een eerste eigenschap die vastgesteld kan worden bij Thoth. Hij was een godheid die vocht tegen onrecht.³⁰ Een andere episode van dit verhaal gaat over de rechtszaak van Seth tegenover de andere goden. Hierin speelde Thoth een rol door als woordvoerder van Osiris op te treden. Daarvoor nog helpt Thoth bij het tot leven brengen van Osiris.³¹

Thoth vervult hier dus tevens een rol met betrekking tot de dood; een rol die hem eventueel in verband gebracht zou kunnen hebben met Hermes, maar daarover volgt verderop meer. Er wordt gesteld dat Thoth veel wijsheid uitgesproken heeft ter verdediging van Osiris en dat de goden daar content mee zijn.³² Thoth fungeert hier dus als woordvoerder en hij spreekt zo wijs dat hij de andere goden kan meekrijgen. Tot nu toe ontstaat er een beeld van Thoth als een god die geassocieerd kan worden met gerechtigheid, wijsheid en er is al een kleine allusie gemaakt richting zijn affiniteit met de dood. Elders in de PT en BD, met een aanvulling vanuit de *Jumilhac Papyrus*, wordt beschreven hoe Thoth continu magische spreuken uitspreekt om Horus te verdedigen in zijn gevecht met Seth.³³ Thoth werd dus ook geassocieerd met magie, wat logisch klinkt omdat hij Osiris op een bepaalde manier tot leven heeft moeten wekken. Alle hiervoor genoemde passages maken deel uit van de mythe van Osiris. Ondanks dat kan er wel gesteld worden dat Thoth hier een belangrijke rol in speelt en wel om de volgende redenen. Ten eerste zou Horus zonder Thoth het gevecht met Seth misschien niet hebben kunnen winnen.

Ten tweede zou Osiris zonder de magie van Thoth niet tot leven gewekt kunnen worden. Ten derde zou Seth misschien niet op dezelfde manier berecht zijn, en zou het recht niet hebben kunnen zegevieren, zonder Thoth. Dankzij de drie hiervoor genoemde punten kan er gesteld worden dat Thoth een grote rol speelde in de Osiris-mythe. Boylan heeft het volgende te zeggen over de Osiris-mythe: '[t]he Osirian religion appears as well established in the oldest, religious literature of Egypt – The Pyramid Texts. It is, indeed the dominant religion of that literature'.³⁴ Over Thoth kan dan hetzelfde gezegd worden. Het beeld van de god bestond al in de oudste

²⁸ Kurt Sethe, *Dramatische Texte zu altaegyptischen Mysterienspielen* (Leipzig: z.n. 1928), 26; Bleeker, *Hathor and Thoth*, 134: PT 2213; Allen, *Pyramid Texts*, 175; Mercer, *Pyramid Texts*, 320.

²⁹ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 134; Allen, *Pyramid Texts*, 175.

³⁰ Ellis, *Awakening Osiris*, 74: 'In heaven the gods wept and looked away, all but Thoth who watched the bloody onslaught for he was unafraid of truth.'

³¹ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 134: PT 956; Mercer, *The Pyramid Texts*, 171.

³² Ibidem, 135: PT 1521 et seq; Mercer, *The Pyramid Texts*, 239. Bleeker vult dit aan met spreuken uit de BD (18 en 20).

³³ Ibid, 136.

³⁴ Boylan, *Thoth*, 14.

Egyptische literatuur en daarmee ook zijn significante rol binnen de Osiris-mythe. Dit beeld bestaat uit de karaktereigenschappen en associaties die hierboven al genoemd zijn. Nu is de vraag wanneer Thoth deze status en deze associaties verkregen heeft binnen de Egyptische religie. Helaas kan die vraag niet beantwoord worden aangezien er geen bronnenmateriaal beschikbaar is. Het is wel mogelijk dat Thoth, zoals gebruikelijk was binnen de mythologie, al onderhevig was geweest aan invloeden van, en samensmeltingen met, andere goden of natuurlijke fenomenen die oplossing vereisten alvorens het werd opgeschreven in de PT. In ieder geval is het nu wel duidelijk dat er al een uitgekristalliseerd beeld van Thoth bestond op het moment van opschrijven van de PT.³⁵ Een ander deel van het verhaal, dat enigszins losstaat van het vorige deel, is Thoth's assistentie bij het vinden en helen van Horus' oog. In dit deel gebruikt Thoth zijn helende krachten om het oog van Horus te herstellen.³⁶

Er komen nog meer eigenschappen van Thoth aan bod in de Egyptische literatuur. In het komende deel van dit hoofdstuk wordt er gekeken naar Thoth en zijn relatie met Ra. Ra was de zonnegod binnen de Egyptische religie. Thoth werd vaak afgebeeld of beschreven als de 'secretaris' van Ra.³⁷ Er bestaan ook teksten die lonken naar een relatie tussen Ra en Thoth als een relatie van vader en zoon.³⁸ Daarnaast is hij vaak te zien in de zonneboot van Ra.³⁹ Diezelfde functie vervult Thoth voor de god Atum.⁴⁰ Bleeker wijst op een passage die de significantie van Thoth als secretaris benadrukt. Hier wordt gesteld dat Atum content is met de wijsheid van Thoth, dat datgene wat Thoth schrijft Ra beschermt en dat Thoth elke dag Ma'at voor Ra schrijft.⁴¹ Met de relatie tussen Ma'at en Thoth treft Bleeker een nieuw punt wat Thoth beschrijft als bewaker en schepper van zowel sociale als kosmische orde en vrede want Ma'at is de gepersonifieerde vorm van die orde, de gerechtigheid en de waarheid.⁴² In De Grote Mythologie Encyclopedie wordt geschreven over Ma'at dat overledenen zich tegenover haar moesten verantwoorden alvorens ze naar het hiernamaals mochten.⁴³ Verder wordt er geschreven dat Thoth de echtgenoot was van Ma'at en dat alle mensen moesten leven 'door Ma'at, in Ma'at en voor Ma'at'.⁴⁴

³⁵ Raadpleeg: Allen, *Pyramid Texts*, 1-347 voor de datering van de verschillende PT.

³⁶ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 126-7.

³⁷ Boylan, *Thoth*, 58.

³⁸ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 111-2.

³⁹ Boylan, *Thoth*, 58.

⁴⁰ Ibidem.

⁴¹ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 119.

⁴² Ibidem, 122.

⁴³ A. Cotterell en R. Storm, *The Ultimate Encyclopedia of Mythology*, (Londen: Anness Publishing Limited, 1999). 296.

⁴⁴ Cotterell en Storm, *The Ultimate Encyclopedia*, 296-7.

Nu kunnen er twee punten aangestipt worden. Ten eerste dat Thoth blijkbaar de wijsheid en kracht bezit om andere goden te scheppen en te onderhouden. Ten tweede dat Thoth de bewaker en schepper is van de gehele kosmische orde, de gerechtigheid en de waarheid. Dat betekent dat voor de Egyptenaren Thoth de schepper was van alle orde en dat zij moesten leven naar het beeld (Ma'at) dat Thoth voor ze geschapen had. Daarmee is Thoth geen schepper van de gehele kosmos, want dat was Ra, maar hij zorgt er wel voor dat er orde in de kosmos blijft heersen, elke dag opnieuw. Thoth neemt een aanzienlijke positie in binnen de Egyptische mythologie. Vandaar dat Bleeker schreef over Thoth als '*key figure of the ancient Egyptian religion*'.

Tot dusver valt Thoth samen te vatten als een god die geassocieerd werd met de wijsheid (hij spreekt voor Osiris en overtuigt de andere goden), scheppingskracht (hij creëert Ma'at) en gerechtigheid (hij vocht tegen alle onrecht). Daarnaast werd hij geassocieerd met de maan. Volgens Boylan is deze laatste relatie tweezijdig. Enerzijds wordt Thoth gezien als een directe personificatie van de maan en anderzijds als de beschermer ervan.⁴⁵ De maan was een speciale bron van mysticiteit in de ogen van de Egyptenaren. Dat wordt duidelijk als de grote hoeveelheid maangoden in acht genomen wordt.⁴⁶ Wat dat betekent voor de significantie van Thoth in het alledaagse leven van de religieuze Egyptenaar wordt duidelijk wanneer Bleeker stelt: '[t]he religious behaviour of the Egyptians, in particular their cult, was equally influenced by the moon, as is clearly evidenced by the numerous moon festivals on the first of the month, at full moon, on the sixth day and in the middle of the month.'⁴⁷ Er bestonden een aardig aantal maangoden waarvan Thoth de voornaamste lijkt te zijn geweest.⁴⁸ Voor een cultuur die afhankelijk is geweest van de maanfasen zou de *supreme moon-god* wellicht een behoorlijke status gehad kunnen hebben. Dat probeert Bleeker te staven door te wijzen op de hoeveelheid maanfestivals. Er werd tijd en moeite in het vereren van de maangod gestopt om deze tevreden te houden. De Egyptenaren waren zich bewust van hun afhankelijkheid jegens Thoth. Dit plaatst Thoth nog meer in het licht als een god die een enorme rol gespeeld moet hebben binnen de Egyptische cultuur. Met opzet wordt hier gekozen voor de Egyptische cultuur en niet voor enkel de religie aangezien de religie het alledaagse leven van de gemiddelde Egyptenaar bepaalde, zoals te lezen was in het stuk over Ma'at.

⁴⁵ Boylan, *Thoth*, 62; Bleeker, *Hathor and Thoth*, 116.

⁴⁶ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 114-5. Hier worden Khonsu, Osiris, Min, Duau, Shu en Khnum genoemd als goden die in meer of mindere mate iets met de maan te maken hebben.

⁴⁷ Ibidem, 115.

⁴⁸ Voor de uitgeschreven redenen waarom Thoth de andere maangoden overschaduwde, zie: Boylan, *Thoth*, 62-75 en Bleeker, *Hathor and Thoth*, 114-7.

Verder verschijnt Thoth in een mythe samen met de godin Tefnet.⁴⁹ Deze mythe is samengesteld door H. Junker aan de hand van fragmenten uit verschillende Ptolemeïsche tempels.⁵⁰ Naast de tempelteksten is er een papyrusrol die bijdraagt aan de informatie over de mythe.⁵¹ Bleeker stelt, terecht, dat de mythe daardoor als jonger gedateerd kan worden dan de teksten die hiervoor genoemd zijn.⁵² Dat zou kunnen betekenen dat de mythe nieuwe informatie verschaft over Thoth als godheid, in vergelijking met de eigenschappen die hem toegeschreven worden in bijvoorbeeld de PT en BD. Echter, wat uit de mythe zal blijken, is dat Thoth hier geen nieuwe eigenschappen krijgt.

De mythe vertelt namelijk over de godin Tefnet, een godin afkomstig uit een land ten zuiden van Egypte.⁵³ Het beeld van Thoth dat hier gegeven wordt, is het beeld van een wijze god die, met zijn woorden, de ‘wilde’ Tefnet weet te kalmeren en haar overhaalt om naar Egypte te gaan.⁵⁴ Eenmaal in Egypte aangekomen verandert Tefnet in een godin die minder wild van aard is en vriendelijker lijkt te zijn.⁵⁵ Wat nog niet genoemd is, zijn de verschijningsvormen van Thoth. Thoth werd vaak afgebeeld als een man met het hoofd van een ibis, volledig als ibis of als baviaan.⁵⁶ Dat is van belang hier omdat Thoth als aap afreist naar Ethiopië om Tefnet over te halen naar Egypte te gaan.⁵⁷ Zoals eerder gezegd, vermoedt Bleeker dus dat het mogelijk is dat de mythe van Thoth en Tefnet een latere datering geniet dan de andere mythen zoals die van Osiris. Waar Bleeker echter niks over zegt is het feit dat Thoth als aap Tefnet over probeert te halen. Boylan spendeert hier één zin aan waarin hij zegt dat er vóór Het Nieuwe Rijk (16e t/m 11e eeuw v.C.) nergens sprake is van representatie van Thoth als maan-god door middel van aap-symbolisme.⁵⁸ Dat zou betekenen dat het hier daadwerkelijk om een later, in relatie met de Osiris-mythe, verzonnen mythe gaat. Ondanks dat wordt er niets nieuws toegevoegd aan de eigenschappen van Thoth. Thoth als de wijze spreker had zich al gevestigd in de mythe van Osiris.

Dat zegt wel iets over het statische karakter, wanneer de PT vergeleken worden met de latere mythen zoals die van Tefnet, van Thoth, wat interessant kan zijn in het verdere verloop van dit onderzoek. Daarover later meer. Wat ook interessant kan zijn is de rol van Thoth als

⁴⁹ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 127-30.

⁵⁰ Ibidem, 128.

⁵¹ Ibid.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid, 127.

⁵⁴ Ibid, 127-8.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Ibid, 108; Boylan, *Thoth*, 1-3.

⁵⁷ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 128.

⁵⁸ Boylan, *Thoth*, 97.

grensoverschrijder en als iemand die mensen weet over te halen met zijn woorden. In het volgende hoofdstuk zal daar meer aandacht aan besteed worden.

Hierboven is al eerder kort verwezen naar de relatie tussen Thoth en de doden maar het is belangrijk om die rol verder te verduidelijken. Die relatie bestaat uit twee delen. Enerzijds is Thoth degene die Osiris weer tot leven wekte en anderzijds is hij de god die spreekt namens de overledene wanneer deze beoordeeld wordt op de manier waarop hij geleefd heeft.⁵⁹ Uit de mythe van Osiris bleek al dat Thoth een belangrijke rol speelde met betrekking tot het tot leven wekken van de doden. Zonder Thoth zouden de doden niet kunnen verschijnen, hij begeleidt ze, op de weging van het hart en de berechting.⁶⁰ Nadat Thoth ervoor gezorgd heeft dat de dode überhaupt voor het tribunaal kan verschijnen, probeert hij de overledene ook nog vrij te pleiten en met zijn wijze woorden de jury over te halen zoals hij dat ook deed voor Osiris.⁶¹ Dat Thoth hierin het beslissende woord kan hebben, blijkt uit de Anu Papyrus waar Thoth wordt genoemd als: ‘the one who decides about justice’.⁶² Dat betekent dat Thoth beslist over het lot van de doden ondanks het wegen van het hart naast de veer van Ma’at en ondanks Osiris als ultieme god van de doden.⁶³ We zullen zien dat hier een vergelijking met Hermes valt te trekken maar dat zal behandeld worden in het vorige hoofdstuk.

Gebrek aan bewijs voor de cultus van Thoth

Naast geschreven bewijs van het karakter van Thoth is het belangrijk om te kijken naar zijn cultus, en hoe deze zich verhiel tot het dagelijks leven van Egyptenaren, om vast te stellen waar Thoth precies voor stond. Wat betreft significantie is het veelzeggend dat de tentoonstelling van de Egyptische goden in het RMO in Leiden nauwelijks aandacht besteed aan Thoth. Gezien het voorgaande stuk lijkt het dat Thoth daar niet de aandacht krijgt die hij verdient als centraal punt in de Egyptische religie. Naast de Enneaden van Heliopolis (Atum, Shu, Tefnet, Geb, Nut, Osiris, Isis, Seth en Nephtys) en de Ogdoade van Hermepolis (Nun-Naunet, Huh-Hauhet, Kuk-Kauket en Amun-Amaunet) lijkt Thoth één van de oudste goden die qua belang voor de Egyptenaren zelfs heeft kunnen concurreren met Osiris.⁶⁴ Om dat te beamen is het belangrijk om te weten wat er precies belangrijk was voor Egyptenaren in hun religieuze

⁵⁹ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 145-7.

⁶⁰ Ibidem, 146. Bleeker verwijst hier naar PT 10, 639, 830 en 1247; Mercer, *The Pyramid Texts*, 22, 127, 155, 206.

⁶¹ Ibid, 147.

⁶² Ibid, 149.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid, 18 en 113 resp.

wereld. Allereerst is het belangrijk om te beseffen dat de Egyptische gedachte over de godenwereld anders was dan die van, bijvoorbeeld, de Grieken. Zoals Rundle Clarke het stelt: '[t]he Egyptians lived before the birth of philosophy as an independent way of thinking. They used their myths to convey their insights into the workings of nature and the ultimately indescribable realities of the soul'.⁶⁵ Clarke gaat door met de vergelijking tussen Egyptische en Grieks mythologie wanneer hij zegt dat de Egyptische geen 'blown-up human beings' bevat en dat de Egyptische goden meer 'stark archetypes of the unconscious mind' zijn dan de Griekse goden.⁶⁶

Uit deze citaten kan opgemaakt worden dat de Egyptenaren goden gebruikten om natuurlijke fenomenen en complexe vraagstukken, zoals het leven na de dood, uitlegden door middel van goden die geen menselijke karaktertrekken vertoonden zoals de Griekse goden. In het oplossen van natuurlijke fenomenen met behulp van goden verschilt de Egyptische cultuur niet van de Griekse maar het verschil zit hem in de vormgeving en de aard van die goden. Zoals Geraldine Pinch het stelt: '[m]yths are primarily communal rather than personal narratives. They reflect the values of an entire culture rather than the viewpoint of an individual.'⁶⁷ Maar wat zijn dan de waarden van de Egyptische cultuur? Bleeker stelt dat die waarden, of zoals hij het noemt: 'chief notions of the Egyptian religion', door H. Frankfort in 1948 al werden voorgesteld als: 'Creation, Procreation, [and] Resurrection'.⁶⁸ Bleeker stelt een aangepaste versie voor waarin hij de concepten vormt tot: 'Creation, Maintenance of the World Order, Procreation, [and] Eternal Life.'⁶⁹ Een verdere uitleg ten faveure van die uitbreiding geeft Bleeker niet maar wanneer die uitspraak naast het citaat van Pinch wordt neergelegd, lijkt dat ook niet nodig. In de mythen die Bleeker beschrijft, en die hierboven geschetst zijn, lijken de concepten die Bleeker voorstelt centraal te staan. Daarom wordt Bleekers voorstel hier ook aangenomen. Om de rol van Thoth nu te beschrijven, en Thoth zijn verdiende centrale plaats in de Egyptische religie/cultuur te geven, is het zaak om te kijken naar wat Thoth betekent binnen de concepten.

Volgens Bleeker zelf worden de vier concepten elk geregeerd door verschillende goden. Ra is de schepper, Osiris is de god die het eeuwige leven schenkt en Hathor en Thoth nemen de andere twee domeinen voor hun rekening.⁷⁰ Thoth zal voor de Egyptenaar misschien niet

⁶⁵ B. Clarke, *Myth and Symbol in Ancient Egypt*, (Londen: Thames and Hudson, 1959), 12.

⁶⁶ Clarke, *Myth and Symbol*, 12.

⁶⁷ G. Pinch, *Egyptian Myth: A Very Short Introduction*, (Oxford: Oxford University Press, 2004), 100.

⁶⁸ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 19.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Ibid, 159.

eenzelfde creatieve functionaliteit als Ra bezit hebben, of dezelfde kracht als Osiris om het eeuwige leven te schenken, maar hier wordt wel geopperd dat Thoth in die gebieden ook een rol inneemt.

Om te beginnen met creatie wordt er gekeken naar Thoth en Ma'at. Thoth creëert Ma'at en maakt zich zo tot schepper van een godin. Daarmee maakt hij zich tevens schepper van de orde, gerechtigheid en waarheid in de kosmos. Thoth neemt daarmee ook een rol in binnen het tweede concept, het behouden van de wereldorde. Een prominente rol zelfs aangezien hij de schepper van die wereldorde is. Naast het creëren van de orde wordt het behouden ook aan Thoth toegeschreven. Thoth is de 'dread avenger of injustice', hij helpt Horus het gevecht met Seth te winnen, hij zorgt ervoor dat Seth terechtgesteld wordt, en dus het recht zegeviert, en hij bewaakt de orde door Tefnet rustig te houden wanneer dat nodig is. Zo bekeken is Thoth vrijwel de personificatie van de wereldorde. Het lijkt dus terecht dat Bleeker dit domein aan Thoth toewijst.⁷¹

Binnen het domein van procreatie lijkt Thoth, op het eerste gezicht, geen rol te spelen. Bleeker rept niet eens over een eventuele relatie tussen die twee. Maar de Egyptenaren hechtten groot belang aan de maancycli.⁷² Waarschijnlijk omdat ze leefden van landbouw en de invloed van de maan en de seizoenen op de Nijl begrepen.⁷³ Thoth als maangod speelde voor de Egyptenaren wellicht een grote rol in de vruchtbaarheid van het land en reproductie van onder andere graan. Thoth zal, op dit gebied, niet dezelfde status als Isis of Hathor genoten hebben maar een rol zal hij waarschijnlijk wel gespeeld hebben.

Wat betreft het eeuwige leven genoot Thoth waarschijnlijk niet eenzelfde positie als Osiris, die gezien werd als de god van de dodenwereld. Maar ook hier heeft Thoth wel een grote rol gespeeld. Niet alleen zoals het geschreven was maar ook in het dagelijks leven van de Egyptenaren. In de BD zijn namelijk meerdere spreuken gevonden die gericht zijn op Thoth en die uitten hoe belangrijk Thoth was voor de Egyptenaren op het gebied van de dood.⁷⁴ Dat klinkt logisch wanneer de Osiris-mythe, zoals eerder geschetst, bekeken wordt. Zonder de magie van Thoth zou Osiris niet weer tot leven gewekt kunnen worden. Osiris was dan de god van de onderwereld maar het was Thoth die het eeuwige leven schonk aan Osiris. Daarnaast is

⁷¹ Ibid.

⁷² Ibid, 114-7.

⁷³ Boylan, *Thoth*, 83.

⁷⁴ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 150. Zie het werk van Budge, *The Book of the Dead*. In de Ani papyrus komt Thoth veelvuldig voor en dat bewijst hoe belangrijk hij was.

het, zoals Bleeker beargumenteert, Thoth die het uiteindelijk vonnis uitspreekt over het lot van de overledene, en niet Osiris.⁷⁵

Zoals eerder vermeld, is het belangrijk om de geschreven bronnen naast de cultusverering van een god neer te leggen om zijn status binnen een religieuze gemeenschap te bepalen. Het oude Egypte waar nu naar gekeken wordt, behelsde verschillende steden waar elk andere goden als de voornaamste werden vereerd. Zo voerden in bijvoorbeeld Heliopolis, de Enneaden de boventoon maar werden er ook nog andere goden vereerd. Voor Thoth waren Hermepolis Magna en Hermepolis Parva de heiligdommen waar hij centraal stond.⁷⁶ Deze bevonden zich in Van beide heiligdommen is helaas weinig overgebleven en daarmee is de informatie over de cultus van Thoth verdwenen.⁷⁷ Volgens Bleeker mag er wel aangenomen worden dat de verering van Thoth wijdverspreid was.⁷⁸ Ondanks dat is er van de cultusgebruiken van de cultus van Thoth helaas weinig bekend.

Om af te sluiten over Thoth als centrale figuur in de Egyptische mythologie zal er niet meer gekeken worden naar elk afzonderlijk punt dat hem als god vormt. Er kan in ieder geval gesteld worden dat Thoth een zeer belangrijke functie vervulde binnen het dagelijks religieuze leven van de Egyptenaren. Dat is van belang geweest om hierna de vergelijking met Hermes, uit het Griekse pantheon, te kunnen maken. Om die vergelijking steekhoudend te laten zijn, moet Hermes eenzelfde functie vervuld hebben binnen de Griekse godenwereld. Anders zouden de Egyptenaren niet aangenomen hebben dat hun belangrijke god gelijkgesteld werd aan een minder belangrijke Griekse god. Wanneer die vergelijking makkelijk gemaakt werd, volgt het logischerwijs dat de link tussen Thoth en Hermes ooit gelegd zou worden, ondanks het feit dat Herodotus dat 130 jaar eerder nog niet gezien had. Wat betekent dat voor het ontstaan van Hermes Trismegistos wanneer die vergelijking echter lastiger was? In het volgende hoofdstuk zal gekeken worden naar de verschillende aspecten van Thoth en zal de vraag gesteld worden of deze vergelijkingen vertonen met de rol die Hermes speelde in de Griekse mythologie. Ik zal kijken of Hermes dezelfde associaties bezit in relatie met de maan, geneeskunst, doden, magie en orde en gerechtigheid.

⁷⁵ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 149.

⁷⁶ Ibidem, 151; Boylan, *Thoth*, 149-58.

⁷⁷ Ibid, 151-2.

⁷⁸ Ibid. Bleeker baseert zich hier op de populariteit van Thoth gedurende de Grieks-Romeinse periode in Egypte; Fowden, *Egyptian Hermes*, 22-3.

De vergelijking tussen Thoth en Hermes

In het vorige hoofdstuk is vastgesteld dat Thoth waarschijnlijk een centrale rol gespeelt heeft in het religieuze beeld van de Egyptenaren. Doorgaand op de ideeën van Bleeker heb ik beredeneerd dat Thoth een belangrijke positie innam op de gebieden van creatie, procreatie, handhaving van de wereldorde en het eeuwige leven. Thoth werd geassocieerd met wijsheid, gerechtigheid, scheppingskracht, de maan en magie. Al deze uiteenlopende associaties maken het niet lastig om te begrijpen waarom Thoth een belangrijke rol speelde. Op alle gebieden die voor de Egyptenaren belangrijk waren, had Thoth wel een vinger in de pap.

Om te bepalen of Hermes Trismegistos een samensmelting was van twee goden die op gelijke voet stonden, is het zaak om vast te stellen of Hermes eenzelfde functie vervulde in de Griekse religieuze wereld. Wordt Hermes geassocieerd met dezelfde aspecten als Thoth en nam Hermes eenzelfde centrale rol in? Welke van de eigenschappen van Thoth zijn er terug te zien in Hermes en hechtten de Grieken en Egyptenaren daar dezelfde waarde aan? Om dat te onderzoeken zullen de eigenschappen van Thoth, uit het vorige hoofdstuk, naast het beeld van Hermes gelegd worden. Zo kan er bepaald worden of de goden genoeg gelijkenis vertoonden om tot één god te versmelten.

Thoth en Hermes: de overeenkomsten volgens Fowden

Om te beginnen met het onderzoeken van de relatie tussen Thoth en Hermes is het interessant om een citaat van Garth Fowden aan te halen. '[T]he Greek settlers identified Thoth with their god Hermes. Like Thoth, the classical Greek Hermes was associated with the moon, medicine and the realm of the dead'.⁷⁹ Volgens Fowden valt de relatie tussen Thoth en Hermes allereerst te vinden in die drie associaties. De maan, medicijnen en het rijk van de doden.

Aan Thoth en zijn relatie tot de maan is in het vorige hoofdstuk al aandacht besteed. Thoth kon worden gezien als de personificatie van de maan maar tevens als de beschermer ervan.⁸⁰ De vraag is nu of Hermes dezelfde associaties bezat. Genoot Hermes dezelfde relatie met de maan als Thoth? Allereerst kan er vastgesteld worden dat Hermes, oorspronkelijk, niet werd gezien als de personificatie van de maan. Hesiodus stelt in zijn *Theogonie* namelijk dat

⁷⁹ Fowden, *Egyptian Hermes*, 23. Een pagina eerder stelt Fowden nog dat Thoth als een van de meest populaire en diverse goden van de Egyptische mythologie gezien kon worden. Op dat punt heeft Fowden geen ongelijk maar hier wordt beargumenteerd dat hij de relatie tussen Hermes en Thoth zomaar aanneemt.

⁸⁰ Boylan, *Thoth*, 62; Bleeker, *Hathor and Thoth*, 116.

Selene de personificatie van de maan is.⁸¹ Voor de rest blijkt uit de Theogonie niet dat Hermes de *supreme moon-god* was. Uit bestudering van de Ilias, Odyssee, de Homerische hymnen en de Moralia van Plutarchus blijkt überhaupt geen relatie tussen Hermes en de maan. In het werk van Plutarchus valt te lezen dat Rhea door Hermes geholpen wordt door hem het jaar een aantal dagen langer te laten maken.⁸² Hij verslaat de maangodin Selene in een potje dammen en verzamelt zo genoeg kracht om het jaar met vijf dagen te verlengen zodat Rhea daarin kinderen kan krijgen.⁸³ Maar dit duidt niet op Hermes als een maangod op zichzelf. Hier wordt eerder een onderkenning gedaan van Hermes zijn karakteristieken als een *trickster* en zijn scheppende kracht, waarover later meer. Vooralsnog valt er geen direct voor de hand liggende relatie tussen Thoth en Hermes, op het gebied van de maan, vast te stellen. Fowden zegt wel dat de klassieke Hermes met de maan geassocieerd werd, maar geeft daar geen verantwoording bij. Uit de klassieke werken valt die associatie vervolgens niet te destilleren en de conclusie luidt dan ook dat de relatie tussen Hermes en Thoth op basis van hun associatie met de maan niet gegrond lijkt te zijn.

Het volgende punt dat Fowden aandraagt is *medicine*. Wat geneeskracht betreft is er in het vorige hoofdstuk behandeld hoe Thoth het oog van Horus genas en het naar hem terug bracht.⁸⁴ Daarnaast is de rol van Thoth in het tot leven brengen van Osiris een belangrijk punt waarop zijn geneeskrachtige attributen naar voren komen. Osiris' lichaam was in verschillende stukken gescheurd en het was Thoth die ervoor zorgde dat het lichaam genas en heel gemaakt kon worden.⁸⁵ Thoth beschikt dus over een rol als heler in de Egyptische mythologie maar het is niet net zo belangrijk als zijn rol als bewaker van de orde en zijn interventie in het lot van de doden. Hermes' belang als een god met geneeskrachtige potentie wordt duidelijk in de Odyssee van Homerus.⁸⁶ Odysseus probeert het huis van Circe binnen te komen om zijn vrienden te redden, maar hij wordt gestopt door Hermes die hem een kruid geeft om zich te beschermen tegen de toverkracht van Circe.⁸⁷ Dat Hermes hier het een en ander van kruiden en hun geneeskrachtige werking afweet zal niet ontkennt worden, maar Hermes lijkt in deze passage niet zo zeer als een god met bijzonder kennis van medicijnen geportretteerd te worden. Het zou zo kunnen zijn dat Hermes hier puur en alleen als boodschapper naar Odysseus gestuurd wordt

⁸¹ Hes., *Theog. Work and days. Testimonia*, vert. en ed. G. W. Most (Cambridge: Harvard University Press, 2018), hier: Theog. r. 19.

⁸² Plut., *Mor.*, 1.12.

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 125: PT 418, 594, 850 en 1463; Mercer, *The Pyramid Texts*, 95, 121, 157 en 232.

⁸⁵ Ibidem, 132: PT 956 et seq.; Mercer, *The Pyramid Texts*, 171.

⁸⁶ Kolta, *Gleichsetzung*, 138.

⁸⁷ Hom., *Il. en Od.*, vert. M. A. Schwartz (Amsterdam: Athenaeum, 2002), 10.271-309.

om hem het kruid te geven. Degene die de geneeskrachtige werking van het kruid kende, en dat aan Hermes medegedeeld heeft, zou een andere god geweest kunnen zijn, zoals bijvoorbeeld Apollo. Hier zit een belangrijke kwestie die behandeld moet worden.

Behalve de hiervoor genoemde passage, toont Hermes zich in de klassieke literatuur niet als een god van de geneeskunst. Apollo was de god die zich van meet af aan liet kenmerken door zijn verfijnde relatie met medicijnen en de kunst van het helen. Het is in de Ilias al zichtbaar dat Apollo mensen ziek kon maken en ze weer kon genezen.⁸⁸ Het waren de pijlen van Apollo die het kamp van de Grieken infesteerden met de plaag en het was dezelfde god die de Grieken, na een offer, genas van dezelfde plaag.⁸⁹ Daarnaast werd Apollo geassocieerd met het reinigingsproces.⁹⁰ Al met al is het dus een apart fenomeen dat Fowden het voor logisch aanneemt dat Thoth en Hermes verbonden waren door hun rol op het gebied van geneeskraft. Thoth's actie in het genezen van Seth, Horus en het oog van Horus lijkt meer op het niveau van de geneeskunst van Apollo dan op het aangeven van het kruid door Hermes. Een link tussen Apollo en Thoth was hier meer op z'n plaats geweest. Dat is echter niet het enige punt waarop een link met Apollo voor de hand liggender geweest was, maar eerst zal het laatste gebied waar Fowden op wijst behandeld worden.

Volgens Fowden is een vergelijking tussen Thoth en Hermes gerechtvaardigd omdat ze beiden een aanzienlijke rol spelen met betrekking tot het dodenrijk. Op de eerste plaats is het belangrijk om na te gaan of dat het geval is. Maar een tweede, minstens net zo belangrijke, vraag die gesteld moet worden betreft de aard van de relatie van die goden met de doden. Was de connectie van Thoth met het dodenrijk identiek aan de manier waarop Hermes met de doden omging?

Uit de mythe van Osiris is gebleken dat de rol van Thoth, met betrekking tot de doden, tweeledig was. Hij begeleidde de doden op zijn vleugels naar het dodenrijk.⁹¹ Eenmaal daar aangekomen is het Thoth die namens de dode spreekt en door de veroordeling heen probeert te loodsen.⁹² De status van Thoth is daarmee een aanzienlijk wanneer er gekeken wordt naar hoe de Egyptenaren omgingen met de dood en een goed leven na het overlijden probeerden te bewerkstelligen. Wanneer Hermes hiernaast gelegd wordt, zijn er zeker parallellen aan te tonen. Het valt in de Ilias van Homerus al te lezen dat Hermes een goede begeleider was.⁹³ Het was

⁸⁸ Fritz Graf, *Apollo* (Abingdon: Routledge, 2009), 14-9.

⁸⁹ Hom., *Il. en Od.*, 1.35-517.

⁹⁰ Graf, *Apollo*, 79-81.

⁹¹ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 146. PT 387, 595 en 1377; Mercer, *The Pyramid Texts*, 92, 121, 222.

⁹² Ibidem, 147. BD 125.

⁹³ Simon Hornblower, Antony Spawforth en Esther Eidinow, ed., *The Oxford Classical Dictionary*, 4e ed. (Oxford: Oxford University Press, 2012), 668-9.

Hermes die ervoor zorgde dat Priamus het kamp van Achilles binnen kon komen zonder gezien te worden door de soldaten.⁹⁴ Na het werk van Homerus liet Hermes zich dus lenen voor het werk van het vervoeren van mensen en, zoals uit later werk zal blijken, de doden.⁹⁵ Zo kreeg Hermes de rol als *psychopompos* toegewezen.⁹⁶ Thoth en Hermes vervoeren dus allebei overledenen naar het rijk van de doden. Wat dat betreft heeft Fowden gelijk als hij zegt dat er een parallel tussen die twee te trekken valt. Maar zoals eerder gezegd moet er specifiek naar hun rol hierbinnen gekeken worden. Hermes vervoert doden, laat ze achter en bemoeit zich er verder niet meer mee.⁹⁷ Thoth brengt de dode naar het tribunaal en treedt daar vervolgens op als woordvoerder om de overledene vrij te pleiten. Er kan dus gesteld worden dat de vergelijking tussen Thoth en Hermes een vrij basale is wanneer er die ingegaan wordt op hun relatie met de doden. Het is echter wel zo dat hier dus een vergelijking te zien valt en we zullen verder moet kijken om te beoordelen of de gehele relatie alleen hierop gebaseerd is.

De uitspraak van Fowden kan ontleed worden tot een acceptatie van een vergelijking tussen twee goden die gebaseerd is op een summier verstand van de god van de andere cultuur. Wanneer de Grieken dachten dat Hermes hun equivalent van Thoth was, hadden ze niet genoeg kennis van Thoth om in te zien dat die vergelijking vrij banaal was. In het vorige hoofdstuk is geprobeerd aan te tonen dat Thoth, voor de Egyptenaren, een significante rol innam binnen de mythologie. Daarmee strookt de basale vergelijking met Hermes niet. De Egyptenaren zullen het ontstaan van Hermes Trismegistos niet zomaar aangenomen hebben wanneer een van hun belangrijkere goden op arbitraire wijze gelijk gesteld werd met een god die niet een dergelijke significante functie vervulde. Dat zou betekenen dat Hermes Trismegistos een puur Griekse genese bezit. Het is echter belangrijk om nog een aantal zaken aangaande Thoth en Hermes naar voren te halen om aan te tonen dat de vergelijking een vergezochte is.

Verdere vergelijkingen en verschillen

Eerder in dit onderzoek is er uitgebreid stilgestaan bij Thoth's creatie van Ma'at. Uit verschillende passages van de PT en BD is gebleken dat Thoth de maker en bewaker van de

⁹⁴ Hom., *Il. en Od.*, 14.224-438.

⁹⁵ Hom., *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*, vert. en ed. Martin L. West (Cambridge: Harvard University Press, 2003), 4.569-573.

⁹⁶ Zie M. Barringer, *The Art and Archaeology of Ancient Greece*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 172; Kolta, *Gleichsetzung*, 134-9.

⁹⁷ William J. Hynes en William G. Doty, *Mythical Trickster Figures: Countours, Contexts, and Criticisms* (Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1993), 48-50.

wereldorde was.⁹⁸ Dankzij het werk van Bleeker en Boylan kan er gesteld worden dat Thoth zijn meest voorname rol bestond uit het bewaken van de orde. De vraag kan nu gesteld worden of er, op dat gebied, een vergelijking te trekken valt met Hermes. Uit de vierde Homerische Hymne, aan Hermes, blijkt dat Hermes van meet af aan een tendens voelde tot *trickery* en *theft*.⁹⁹ In de hymne valt te lezen hoe Hermes op jonge leeftijd al vee van Apollo stal.¹⁰⁰ Maar uit de Ilias en Odyssee valt er een Hermes te bewonderen die de wil van zijn vader uitvoert en dat doet op een gewiekste en onopvallende wijze.¹⁰¹ Zo kwam Hermes al vrij snel aan zijn rol als de *trickster*.¹⁰² De *trickster* lijkt zo lijnrecht tegenover Thoth te staan. Thoth doet er alles aan om ervoor te zorgen dat de kosmische orde bewaard blijft. Hermes daarentegen houdt, als een *trickster*, geen rekening met rechtvaardigheid en orde op het moment dat hij iemand dupeert.¹⁰³ Het karakter van de Griekse god vertoont daarmee een zekere ambiguïteit.¹⁰⁴

Bleeker duidt kort op de mogelijkheid dat Thoth eveneens een ambigu karakter bezit omdat hij een onverklaarbare vijandigheid richting Osiris zou bezitten.¹⁰⁵ Bij een vage allusie blijft het echter en het valt niet vast te stellen of dit een duidelijke karaktertrek van Thoth was.¹⁰⁶ In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat Thoth de godin Tefnet overhaalde om naar Egypte te gaan.¹⁰⁷ Van Hermes, en de *trickster* in het algemeen, wordt aangenomen dat het overhalen van personen, door middel van woorden, een inherente eigenschap is.¹⁰⁸ Hier valt misschien wel een vergelijking te zien maar er is een wezenlijk verschil. Hermes haalt mensen en goden over om ze te misleiden maar Thoth doet dat omdat hij de god van de wijsheid is en wat Thoth zegt is enkel en alleen de waarheid. Dat Hermes en Thoth tegenover elkaar staan op het gebied van de orde en gerechtigheid moge ondertussen duidelijk zijn. Hier moet echter een kanttekening geplaatst worden aangezien er door sommige historici beargumenteerd wordt dat het juist Hermes is die orde scheidt door middel van zijn rol als *trickster*.¹⁰⁹ Hynes en Doty stellen dat het mogelijk is dat Hermes juist orde scheidt in de kosmos.¹¹⁰ Daarnaast dragen zij

⁹⁸ Budge, *The Book of the Dead*, 15, 16, 292; Bleeker, *Hathor and Thoth*, 121-3.

⁹⁹ N. O. Brown, *Hermes the Thief: The Evolution of a Myth*, (Great Barrington: Lindisfarne Press, 1990), 3-31. Brown maakt hier een belangrijk onderscheid tussen *theft* en *robbery*. Hermes was geen dief maar een meester van de *sneakiness*.

¹⁰⁰ Hom., *Hom. Hymn*, 4.87-134.

¹⁰¹ Brown, *Hermes the Thief*, 6; Hom., *Il. en Od.*, 14.224-438, 10.271-309.

¹⁰² Brown, *Hermes the Thief*, 11.

¹⁰³ William Hansen, *Handbook of Classical Mythology*, (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2004), 309.

¹⁰⁴ Hansen, *Handbook of Mythology*, 309.

¹⁰⁵ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 132; 156: PT 163d; Mercer, *The Pyramid Texts*, 63.

¹⁰⁶ *Ibidem*, 132.

¹⁰⁷ *Ibidem*, 127-30

¹⁰⁸ Hynes en Doty, *Mythical Trickster*, 56-8.

¹⁰⁹ Bijvoorbeeld Hynes en Doty, *Mythical Trickster*, 46-65.

¹¹⁰ *Ibidem*, 54-6.

aan dat Hermes geassocieerd werd met andere fenomenen zoals medicijnen en spraak. Die argumentatie staat tegenover wat eerder in dit onderzoek gesteld is. Wat Hynes en Doty echter niet meenemen in hun argument is de datering en oorsprong van de associaties. Het zou dus mogelijk kunnen zijn dat de associaties pas bedacht werden nadat er een relatie begon te ontstaan met Thoth. Dat zou betekenen dat Hermes niet gerelateerd werd aan Thoth op basis van zijn karaktereigenschappen maar dat zijn eigenschappen bedacht werden om hem aan Thoth te kunnen koppelen.

Wat nog gezegd moet worden is dat Thoth meer gemeen heeft met een andere Griekse god wanneer het neerkomt op het maken en naleven van goddelijke wetten. Het is al eerder gesteld maar ook hier lijkt Apollo eerder op de Griekse equivalent van Thoth. Het was Apollo die toegang had tot de wil van Zeus en die kon verkondigen richting de Grieken door middel van het orakel van Delphi.¹¹¹ Zo was het Apollo die er voor zorgde dat de wetten van Zeus werden opgesteld en met zijn pijl en boog hield hij die wetten tot stand. Het behouden van de orde was voor Thoth een substantiële eigenschap die hem maakte tot wie hij was. Het lijkt daarom makkelijker een vergelijking te trekken tussen hem en Apollo. Dit is echter niet gedaan in de Hellenistische periode, anders zou Apollo Trismegistos zich op hebben laten nemen in de geschiedenisboeken.

Wat maakte Hermes nou zo bijzonder om hem aan Thoth te koppelen? Het is tijd om de balans op te maken. Thoth was een maan-god. Hermes zou dit volgens Garth Fowden ook geweest zijn, maar daar zijn geen bewijzen voor te vinden. Thoth was bedreven in de geneeskunde. Hermes lijkt hier niet veel van af te weten. Apollo daarentegen is de god van de purificatie en kan met zijn pijlen kwetsen maar ook genezen. Hier lijkt een relatie met Apollo logischer te zijn dan een relatie met Hermes. Thoth en Hermes vervoerden beide doden naar het hiernamaals. Hermes naar het rijk van Hades en Thoth naar het tribunaal van de doden. De gelijkenis stopt echter als Hermes net zo snel weer vertrekt en Thoth blijft om te spreken namens de overledene. Desalniettemin lijkt er ruimte te zijn voor een vergelijking op dat gebied. Hermes was een trickster en gaf niks om gerechtigheid en orde wanneer hem dat uitkwam, waar Thoth die orde juist met man en macht probeerde te bewaren. Hier lijken de twee lijnrecht tegenover elkaar te komen net zoals Apollo en Hermes tegenover elkaar staan in de Homerische hymne aan Hermes.¹¹² Een vergelijking tussen Apollo en Hermes lijkt meer op z'n plaats geweest te zijn. Er moet dan nog een ander aspect bestaan wat Thoth met Hermes verbindt en wat heeft kunnen leiden tot het ontstaan van Hermes Trismegistos.

¹¹¹ Graf, *Apollo*, 52-60.

¹¹² Hom., *Hom. Hymn*, 4.1-580.

Waarschijnlijk valt dat aspect te vinden in de magie die ze beiden bezitten. Zoals al eerder gezegd bezat Thoth, en werd hij geassocieerd met, magie. Het was de magie van Thoth die Horus beschermde in het gevecht met Seth.¹¹³ Het was dezelfde magie die Osiris weer tot leven bracht. Hermes bezat ook een zekere affiniteit voor magie. Hermes' staf kon mensen in slaap toveren en juist doen ontwaken.¹¹⁴ Dat er een link was tussen Hermes en Thoth omdat ze beiden magie bezaten lijkt gerechtvaardigd. Maar als alle verzamelde informatie bij elkaar wordt gelegd is het nog niet zo aannemelijk dat Hermes Trismegistos de uitkomst was. Garth Fowden zegt het volgende over Hermes Trismegistos.

The papyri present the new syncretistic Hermes as a cosmic power, creator of heaven and earth and almighty world-ruler[.] Presiding over faith and justice he is also the lord of the night, and of death and its mysterious aftermath – hence his frequent association with the moon (Selene) and Hecate.¹¹⁵

Dat Thoth hiermee in verband wordt gebracht klinkt logisch. Hij was een *creator, avenger of injustice*, een maan-god en besliste over het lot van de doden. Hermes daarentegen had geen duidelijke scheppende krachten, genoot van onrecht wanneer het hem uitkwam, had geen relatie met de maan en vervoerde de doden slechts maar besliste niet over hun lot. In mijn ogen is de vergelijking tussen Hermes en Thoth een niet voor de hand liggende. Ze werden allebei geassocieerd met het vervoeren van de doden en hadden magische krachten. Het lijkt dan logisch om te stellen dat de relatie daarop gebaseerd is. Hun scheppende krachten en Thoth zijn stellige houding met betrekking tot de orde lijken ze eerder uit elkaar te drijven dan ze te doen versmelten. Een samensmelting tussen Apollo en Thoth lijkt een makkelijkere keuze geweest te zijn.

Al met al lijkt het ontstaan van Hermes Trismegistos vergezocht. Al helemaal voor de Egyptenaren die hun god gelijkgesteld zagen worden met een god die niet dezelfde eigenschappen bezat. Toch is Hermes Trismegistos in het leven geroepen. Wat betekent dat voor de oorsprong van deze relatie? In het volgende hoofdstuk zal ik proberen een beeld te schetsen waaruit blijkt dat het de Ptolemeïsche koningen en koninginnen waren die, met behulp van de Egyptische priesters, een aanknopingspunt tussen de Griekse en Egyptische culturen probeerden te creëren. Na dat gedaan te hebben, zal ik het gehele voorgaande onderzoek binnen het begrip hellenisme proberen te duiden. Wat betekent de uitkomst van dit onderzoek voor het

¹¹³ Bleeker, *Hathor and Thoth*, 136.

¹¹⁴ Brown, *Hermes the Thief*, 16; Hom., *Il. en Od.*, 14.443-446; 5.45-47.

¹¹⁵ Fowden, *Egyptian Hermes*, 25.

begrip hellenisme en helpt het een duidelijkheid te scheppen over de inhoud van het proces van hellenisering?

Egyptische priesters, Macedonisch-Griekse koningen en culturele uitwisseling

Tot zover hebben we gezien dat de vergelijking tussen Thoth en Hermes een problematische genoemd kan worden. Duidelijke aanwijzingen van de aard van die vergelijking zijn niet gevonden en de vraag blijft staan hoe het kan dat Hermes Trismegistos ontstaan is. Hermes Trismegistos werd in latere tijden, met name in de Romeinse periode, populairder.¹¹⁶ Er moet een reden zijn geweest dat de god in populariteit toenam. Het is interessant, en in het kader van dit onderzoek noodzakelijk, om die reden(en) te achterhalen omdat ze iets kunnen vertellen over door wie, hoe en waarom de vergelijking tussen Hermes en Thoth bevorderd werd. Zo kan er meer inzicht verkregen worden in de totstandkoming van de vergelijking en hoe deze, in tegenstelling tot wat er hier in eerder hoofdstukken beweerd is, niet als problematisch gezien werd.

Het is belangrijk om hier enige vorm van chronologie aan te bieden. Pas in de 2^e eeuw n.C. kwam de titel Trismegistos voor Hermes in de literatuur naar voren.¹¹⁷ Fowden gaat er echter wel vanuit dat de naam, en god, Hermes Trismegistos ontstaan is uit een Grieks-Egyptische uitwisseling en daardoor dus veel eerder ontstaan is.¹¹⁸ Cicero was de eerste was die een mythologische verklaring voor de relatie tussen Thoth en Hermes op papier zette, waarna deze wijd circuleerde.¹¹⁹ Daarmee wordt de populariteit van Hermes Trismegistos in de Romeins-Egyptische periode verklaart, maar het geeft ook aan dat de relatie al bestond voor Cicero erover begon te schrijven. Cicero stierf in 43 v.C.¹²⁰ Daarmee lijkt het veilig om te stellen dat de link tussen Hermes en Thoth al eerder gelegd werd dan dat en daarmee gedateerd kan worden binnen de periode van Ptolemeïsch Egypte.

De eerste factor die meegespeeld zou kunnen hebben waren de Egyptische priesters. Een tweede factor die in acht genomen moet worden is het bouwbeleid van de Ptolemaeën, met name Ptolemaeus I Soter. Hopelijk kunnen beide factoren inzicht verschaffen in de oorsprong van de gelijkstelling tussen Thoth en Hermes. Na daar een uitspraak over gedaan te hebben, zal ik dit onderzoek in een hellenistisch spectrum plaatsen en beoordelen waar dit onderzoek aan bijdraagt.

¹¹⁶ Ibidem, 24.

¹¹⁷ Ibid, 216.

¹¹⁸ Ibid, 216-7.

¹¹⁹ Ibid, 24-5.

¹²⁰ James M. May, ed., 'Cicero: His Life and Career,' in *Brill's companion to Cicero* (Leiden: Brill, 2002), 21.

De Egyptische priesters en *the middle ground*

Het idee van tweetalige Egyptische priesters wordt tegenwoordig alom aangenomen.¹²¹ De uitspraak dat de priesters een rol speelde in de bemiddeling tussen Grieken en Egyptenaren lijkt logisch, maar in hoeverre zij ervoor konden zorgen dat een relatie tussen twee goden gepromoot werd, lijkt lastiger vast te stellen. Rutherford stelt dat het nodig was om translatie tussen de Griekse en Egyptische taal te faciliteren gezien het nieuwe Ptolemeïsche beleid, op z'n minst vanwege bestuurlijke redenen.¹²²

Het is echter niet correct om te stellen dat er sinds de komst van de Ptolemaeën pas sprake was van een behoefte aan translatie tussen Grieks en Egyptisch. Herodotus beriep zich al op de expertise van de Egyptische priesters om zo over Egypte te kunnen schrijven.¹²³ Volgens Stephens is het echter belangrijk om hier de rol van de Griekse kolonisten die al een tijd in Egypte woonden niet te onderschatten.¹²⁴ Die Griekse kolonisten hebben echter zelf de Egyptische gewoontes en rituelen geleerd van oorspronkelijke Egyptenaren. Een citaat uit het werk van Herodotus wekt hier echter twijfels over op: '[t]hey keep the ordinances of their fathers, and add none others to them'.¹²⁵ Verder in zijn werk schrijft hij: '[t]he Egyptians shun the use of Greek customs, and (to speak generally) the customs of any other men whatever'.¹²⁶ Hieruit valt op te maken dat, ten tijde van Herodotus, de Egyptenaren niks moesten hebben van de Griekse kolonisten en niks van ze wilden leren.

Dit staat haaks op het idee van Stephens en Rutherford dat de priesters het gat tussen de Griekse en Egyptische gewoontes moesten dichten. Er zit een ruwe 130 jaar tussen het werk van Herodotus en het begin van het Ptolemeïsche koninkrijk en het kan zijn dat de Egyptische priesters zich in die tijd meer openstelden voor de Griekse cultuur. Het kan ook zo zijn dat de intreding van de Griekse overheersing rond 300 v.C. een nieuwe vorm van beleid teweeg bracht. Binnen dit beleid moesten de Ptolemaeën op zoek naar een manier om de Griekse en Egyptische cultuur gemakkelijker met elkaar te verbinden.

¹²¹ Susan A. Stephens, *Seeing Double: Intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria* (Berkeley: University of California Press, 2003), 46; Ian Rutherford, ed., *Greco-Egyptian Interactions: Literature, Translation, and Culture, 500 BCE-300 CE* (Oxford: Oxford University Press, 2016), 12-6.

¹²² Rutherford, *Greco-Egyptian Interactions*, 13.

¹²³ Stephens, *Seeing Double*, 46-8; Rutherford, *Greco-Egyptian Interactions*, 14.

¹²⁴ Stephens, *Seeing Double*, 47-8.

¹²⁵ Hdt., *The Persian Wars: Books 1-7*, vert. A. D. Godley (Cambridge: Harvard University Press, 2015), 2.79; Fowden, *Egyptian Hermes*, 15.

¹²⁶ Hdt., *Persian Wars*, 2.91; Fowden, *Egyptian Hermes*, 15.

Hier kan de theorie van Richard White wellicht meer licht op schijnen.¹²⁷ Het concept van *the middle ground* stelt dat er gezocht wordt naar een manier om een andere cultuur mee te laten werken zonder geweld te gebruiken.¹²⁸ Het volgende citaat van White is interessant om op dit onderzoek toe te passen.

To succeed, those who operated on the middle ground had, of necessity, to attempt to understand the world and the reasoning of others and to assimilate enough of that reasoning to put it to their own purposes. Particularly in diplomatic councils, the middle ground was a realm of constant invention, which was just as constantly presented as convention.¹²⁹

Voor de Ptolemaeën zou het een handige methode geweest zijn om zo draagvlak te creëren tussen het Griekse en Egyptische deel van de bevolking. Hiervoor konden ze de Egyptische priesters gebruiken. Dankzij de priesters konden de Ptolemaeën leren over de Egyptische gebruiken om zo genoeg van die cultuur te assimileren. Zo konden ze zonder geweld het gehele land besturen terwijl ze eigenlijk ‘buitenstaanders’ waren. Het volgende citaat van White maakt zijn theorie nog interessanter voor dit onderzoek.

Those operating in the middle ground acted for interests derived from their own culture, but they had to convince people of another culture that some mutual action was fair and legitimate. In attempting such persuasion people quite naturally sought out congruences, either perceived or actual, between the two cultures. The congruences arrived at often seemed - and, indeed, were - results of misunderstandings or accidents. Indeed, to later observers the interpretations offered by members of one society for the practices of another can appear ludicrous.¹³⁰

In het geval van dit onderzoek zochten de Grieken naar alles wat enigszins vergelijking bracht tussen de beide culturen. Bij het zoeken naar die vergelijking konden ze verkeerde interpretaties doen of een ander soort fout maken volgens Whites theorie. Voor onderzoekers uit een latere periode kan dat er wellicht raar uitzien. Dat lijkt sterk op hetgeen wat voorkomt in dit onderzoek. De relatie tussen Thoth en Hermes lijkt nu problematisch maar in die tijd was het wellicht slechts een middel om enige vergelijking te zoeken tussen de Griekse en Egyptische cultuur. Voor hedendaagse onderzoekers, in dit geval ondergetekende, ziet die vergelijking er

¹²⁷ Het idee van White staat in tijd en ruimte ver verwijderd van Ptolemeïsch Egypte maar zijn invloed op het gebied van culturele interactie blijft aanzienlijk.

¹²⁸ White, *Middle Ground*, 52.

¹²⁹ Ibidem.

¹³⁰ Ibid.

apart uit en valt moeilijk te bepalen waar deze op gebaseerd is. De theorie van White brengt zo niet alleen een perspectief aan op het gebied van culturele interactie maar kan ook een verklaring geven waarom Thoth en Hermes sinds de Ptolemeïsche periode aan elkaar gelijk gesteld werden.

Er werden echter veel meer Griekse en Egyptische goden aan elkaar gelijk gesteld en dat al ten tijde van Herodotus. Herodotus herkende al vergelijkingen tussen Zeus en Amon, Dionysos en Osiris en Aphrodite en Hathor.¹³¹ Volgens Kolta zijn er daarnaast genoeg bewijzen te vinden dat Herodotus Thoth en Hermes gelijk stelde.¹³² Herodotus noemt echter Amon en Osiris bij hun naam terwijl hij dat nergens met Thoth doet. Om die reden stel ik dat Herodotus niet afwist van het bestaan van Thoth. Dat betekent voor de *middle ground* dat de gelijkstelling van Zeus met Amon en Dionysos met Osiris niks nieuws brachten. In de tijd van het begin van het Ptolemeïsche koninkrijk kende wellicht een hoop Egyptenaren deze vergelijkingen al. Er moest dus vernieuwing komen en die werd gevonden in wat later Hermes Trismegistos zou worden. De god Sarapis is hier een ander voorbeeld van de vernieuwing die teweeg gebracht werd.¹³³

In het algemeen wordt er wel gedacht dat de Egyptische elite gebruikt werd om bepaalde veranderingen door te voeren. Jean Bingen, bijvoorbeeld, stelt: '[t]he Egyptian clergy had all the weight of its prestige, its organization and a certain economic power, and the Greeks needed the help of Egyptian scribes, high-ranking, or not, for their relations with the native population'.¹³⁴ Een voorbeeld van een Egyptische priester die Grieks kon schrijven was Manetho. Manetho was een priester die waarschijnlijk in dienst stond van Ptolemaeus I Soter en latere koningen.¹³⁵ Hij vervulde een aanzienlijke rol binnen de cult van Sarapis en, zoals hier boven gesteld, zou een grote rol gespeeld kunnen hebben bij het promoten van nieuwe godheden.¹³⁶ Het is zelfs bekend dat Manetho een van de hoofdadvisers van Ptolemaeus I was en dat hij waarschijnlijk invloed uitoefende op het religieuze beleid van de koning.¹³⁷

¹³¹ Kolta, *Gleichsetzung*, 1-15, 58-69, 74-81; Hdt., *Persian Wars*, boek II.

¹³² Kolta, *Gleichsetzung*, 134-9.

¹³³ John E. Stambaugh, *Sarapis Under the Early Ptolemies* (Leiden: Brill, 1972), 1-6.

¹³⁴ Jean Bingen, *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, culture*, ed. Roger S. Bagnall (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007), 106.

¹³⁵ Gerald P. Verbrugge en John Moore Wickersham, *Berosos and Manetho, Introduced and Translated: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001), 96.

¹³⁶ Over de rol van Manetho binnen de cultus van Sarapis zie: Verbrugge en Wickersham, *Berosos and Manetho*, 96-7.

¹³⁷ Günther Hölbl, *A History of the Ptolemaic Empire*, vert. Tina Saavedra (Londen: Routledge, 2001), 27. Voor de manier waarop Manetho dat deed en welke teksten daarin belangrijk zijn zie: Fowden, *Egyptian Hermes*, 52-4.

Het is echter moeilijk om te bepalen of de vernieuwing vanuit de Ptolemaeën, de Egyptische priesters of de lagere sociale klasse gewenst werd en door wie het werd ingezet. Om te beoordelen of de bestuurlijke laag van Ptolemeïsch Egypte hierin een belangrijk rol gespeeld heeft kan het interessant zijn om te kijken naar het bouwbeleid dat werd aangehangen door de koning van Ptolemeïsch Egypte. Wanneer er door Ptolemaeus I Soter en latere koningen en koninginnen ruim geïnvesteerd werd in het bouwen van tempels voor Thoth en/of Hermes dan zou het aannemelijk gemaakt kunnen worden dat zij de gelijkstelling probeerden te promoten. Het bouwbeleid is daarom wat in het volgende deel centraal zal staan.

De Ptolemeïsche queeste voor legitimatie

Voor dit deel richten we ons eerst op het handboek van Günther Hölbl.¹³⁸ Dat betreft zich voornamelijk op de politieke ideologie van de Ptolemaeën, waarbij het bouwbeleid van verschillende koningen in acht wordt genomen.¹³⁹ Ptolemaeus I ondernam, in navolging van Alexander de Grote, bouwprojecten waaronder het toevoegen van een hypostyle zaal aan de tempel van Thoth in Hermepolis (Midden-Egypte).¹⁴⁰ Daarnaast zijn er in de necropolis van Hermepolis bij Tuna-el-Gebel twee kapellen gevonden die de cartouches bevatten van Ptolemaeus I Soter.¹⁴¹ De reconstructie van de tempel van Thoth in Dakke, wat gestart werd door Ptolemaeus IV Philopator, is het volgende bouwproject wat zich richtte op de god.¹⁴² Dit werk werd doorgezet door Ergamenes II, een niet-Ptolemeïsche koning die zich voortdeed als farao.¹⁴³ Tijdens de regeerperiode van Ptolemaeus VIII Euergetes II werd er een kleinere tempel ter ere van Thoth gebouwd in Qasr el-Aguz.¹⁴⁴ Thoth werd hier aanbeden als een orakel god en er is een stijging in de populariteit van orakelgoden waar te nemen naarmate de Ptolemeïsche periode vorderde.¹⁴⁵

Het bouwen en onderhouden van tempels aan de goden was een vereiste voor de regerende klasse wanneer deze zocht naar legitimatie.¹⁴⁶ Dat zal ongetwijfeld zo zijn, maar waar Hölbl zich enkel op richt is het wat, waar en door wie. Hij richt zich niet de vraag voor welke god er gebouwd werd en wat diens significantie was. De conclusie die uit de bouwpolitiek van

¹³⁸ Hölbl, *Ptolemaic Empire*.

¹³⁹ *Ibidem*, 1-303.

¹⁴⁰ *Ibid*, 85-6.

¹⁴¹ *Ibid*, 86.

¹⁴² *Ibid*, 161.

¹⁴³ *Ibid*, 161-2, 259.

¹⁴⁴ *Ibid*, 269.

¹⁴⁵ *Ibid*, 269-70.

¹⁴⁶ *Ibid*, 307-8.

de Ptolemaeën getrokken kan worden, is dat de verering van Thoth gedurende de gehele Ptolemeïsche periode standhield en dat er op verschillende momenten gedurende die periode geïnvesteerd werd in de tempels die aan hem gewijd waren. Daarnaast valt hier nog niet uit te concluderen of het de Ptolemaeën waren die investeerden in de relatie tussen Thoth en Hermes om zo het ontstaan van Hermes Trismegistos te verklaren.

Zoals ik heb vastgesteld in het eerste hoofdstuk werd Thoth door heel Egypte vereerd. Aan hem gerichte heiligdommen bevonden zich op verschillende plekken. Het beter bekende Hermepolis Magna bevond zich in Boven-Egypte.¹⁴⁷ Er bestond daarnaast nog een Hermepolis Parva dat zich juist in Beneden-Egypte, in de Delta, bevond.¹⁴⁸ Het is niet bekend welke van de twee Hermepolissen fungeerde als het belangrijkste heiligdom in naam van Thoth.¹⁴⁹ In het werk van Boylan wordt nog een aanzienlijk aantal andere plaatsen genoemd waar Thoth een bijzondere status genoten heeft.¹⁵⁰ Deze plaatsen heeft Boylan weten te identificeren door inscripties en altaren en niet door letterlijk tempels te vinden.¹⁵¹ De waarschijnlijke reden dat Boylan zijn onderzoek zo vormgegeven heeft, is het feit dat het archeologisch materiaal simpelweg niet voldoende is, al spreekt hij dat zelf niet uit. Het is Bleeker die ondanks dat benadrukt dat er aangenomen kan worden dat Thoth door heel Egypte aanbeden werd en daarom waarschijnlijk meer tempels had dan nu uit het archeologisch archief duidelijk wordt.¹⁵² Volgens hem is het aannemelijk omdat Thoth gedurende de Grieks-Romeinse periode in Egypte nog steeds zeer populair was.¹⁵³

Het gemis van archeologisch bewijs verklaart waarom Hölbl slechts drie voorbeelden noemt van tempels, gewijd aan Thoth, die gerenoveerd of uitgebreid werden. Het is goed mogelijk dat er veel meer en actiever geïnvesteerd werd in de heiligdommen van Thoth door de Ptolemeïsche koningen en koninginnen, maar het bewijs daarvoor is simpelweg vernietigd of moet nog ontdekt worden. Wanneer zulke plaatsen gevonden worden zou dat de moderne historici wellicht eensgezinder laten worden over de belangrijke rol die Thoth gespeeld heeft gedurende de Grieks-Romeinse periode en daarvoor. De interpretatie over het bouwprogramma van de Ptolemaeën is daarom behoorlijk vrijblijvend. Boylan heeft weliswaar bewijs gevonden voor de verering van Thoth, maar dat zijn slechts inscripties en altaren en niet gehele tempelcomplexen. Dat de Ptolemaeën investeerden in de tempels van Egyptische goden staat

¹⁴⁷ Boylan, *Thoth*, 149.

¹⁴⁸ Ibidem.

¹⁴⁹ Ibid; Kolta, *Gleichsetzung*, 134 vertelt zelfs over vier Hermepolissen.

¹⁵⁰ Ibid, 146-72.

¹⁵¹ Ibid, 147-72.

¹⁵² Bleeker, *Hathor and Thoth*, 151.

¹⁵³ Ibidem.

buiten kijf.¹⁵⁴ Dat Ptolemaeus I, Ptolemaeus IV en Euergetes II investeerden in tempels van Thoth is aangetoond door Hölbl.¹⁵⁵ Het feit dat er in het begin van de Ptolemeïsche periode geïnvesteerd werd in een tempel van Thoth zou kunnen duiden op de zoektocht van Ptolemaeus I naar een Egyptische god die hij kon laten koppelen aan een Griekse god om een *middle ground* te creëren. Door tempels te renoveren en Egyptische priesters te gebruiken, kon hij het volk kennis laten maken met de nieuwe Thoth die vanaf dat moment sterk ging lijken op Hermes. Zoals eerder gezegd is dit echter een hypothese aangezien het bewijs nog niet uitgebreid genoeg is.

Hellenisme

In het voorgaande stuk heb ik geschreven over de Egyptische cultuur, het Ptolemeïsche beleid en heb ik geprobeerd een beeld te schetsen van de achtergrond van Hermes Trismegistos. Door de schaarste aan bewijs is het echter lastig gebleken om een directe oorzaak van het ontstaan aan te wijzen. De hoofdvraag van dit onderzoek richt zich op de relatie tussen Hermes en Thoth, het ontstaan van Hermes Trismegistos en wat dat precies betekent voor het begrip hellenisme. Ondanks het gebrek aan bewijs in de het voorgaande stuk is het nog steeds interessant om te kijken wat de gevonden informatie betekent voor het begrip hellenisme. Om dat vast te stellen moet er eerst kort uitgelegd worden wat het begrip hellenisme inhoudt.

Het begrip hellenisme werd voor het eerst geïntroduceerd in 1836 door Johann Gustav Droysen.¹⁵⁶ Zoals eerder gezegd omvatte dat begrip de samensmelting van twee culturen tot een nieuwe vorm.¹⁵⁷ Binnen het model van Droysen bestond er voor hem zelf al een discrepantie die hellenisme enerzijds classificeerde als een politieke periode en anderzijds, zoals Martin het stelt, als een 'religious continuity extending beyond political limit'.¹⁵⁸ Die discrepantie is tot op de dag van vandaag nog steeds niet opgelost. Ondertussen zijn er wel nieuwe ideeën bijgekomen waaronder het idee van White dat hiervoor al gebruikt is.¹⁵⁹ Termen als acculturatie en syncretisme zijn sindsdien ook gebruikt om het fenomeen van religieuze uitwisseling te

¹⁵⁴ Ibrahim Noshy, *The Arts in Ptolemaic Egypt* (Oxford: Oxford University Press, 1937), 1-6; Hölbl, *Ptolemaic Empire*, 1-303.

¹⁵⁵ Hölbl, *Ptolemaic Empire*, 85-6, 161, 259, 269-70.

¹⁵⁶ Droysen, *Hellenismus*, 1-16.

¹⁵⁷ Ibidem.

¹⁵⁸ Luther H. Martin, 'Why Cecropian Minerva?: Hellenistic Religious Syncretism as System,' in *Numen* 30 (Leiden: Brill, 1983), 133.

¹⁵⁹ White, *Middle Ground*, xxvi.

duiden.¹⁶⁰ Het probleem met deze termen, en het proberen een culturele uitwisseling uit te leggen, wordt nog het beste uitgelegd door Martin. Martin stelt namelijk dat het lastig is om aan te tonen waarom precies fenomeen A geleend werd uit de ene cultuur en niet fenomeen B.¹⁶¹ De redenen achter die keuze zijn namelijk nooit vastgelegd en daarom niet meer te achterhalen. Waarom werd Thoth (fenomeen A), door de Grieken, geleend uit de Egyptische cultuur en niet Osiris (fenomeen B) om aan Hermes gelijk te stellen?

In recentere jaren is het probleem, met betrekking tot het model van hellenisme, nog complexer gemaakt.¹⁶² Volgens Frankfurter hebben historici aangetoond dat de werking van hellenisme niet eenzijdig was, maar juist een complexe samenhang van verschillende culturele systemen in het Middellandse Zeegebied.¹⁶³ Het is Frankfurter die stelt dat: '[t]he older model of conversion/repulsion has thus been largely replaced by a model of subtle interpenetration, in which a Jewish or Egyptian or Syrian culture distinct from Hellenism can no longer be maintained in any practical sense'.¹⁶⁴ Om een idee te krijgen van de toevoeging die dit onderzoek, naar de relatie tussen Thoth en Hermes, levert aan het debat rondom hellenisme, is het interessant om de informatie bij elkaar te nemen en te kijken waar het te plaatsen valt op het spectrum van Frankfurter. Frankfurter heeft het zelf niet over een spectrum, maar ik gebruik zijn werk om een manier te geven om de 'mate van hellenisering' te beoordelen. Dat spectrum heeft aan de ene zijde het oude model van conversie en repulsie en aan de andere zijde het model van subtiele vervlechting.

In de voorgaande hoofdstukken hebben we gezien dat Thoth geassocieerd werd met wijsheid, scheppingskracht, gerechtigheid, de maan, de doden en magie. Dat zijn verschillende aspecten van zijn karakter die de basis konden vormen voor een gelijkstelling aan een andere god. Hermes was uiteindelijk de god die met hem zou versmelten tot Hermes Trismegistos. In dit onderzoek is echter beargumenteerd dat die relatie problematisch genoemd kan worden. Er vallen wel gelijkenissen tussen Hermes en Thoth aan te wijzen, maar daarbij valt de positie van de goden in het niet. Mede dankzij het werk van Bleeker en Boylan probeer ik hier aan te geven dat Thoth een significante centrale positie vervulde in de Egyptische mythologie. Binnen de

¹⁶⁰ Voor het idee van acculturatie en de nuances die daarin aangebracht worden zie: White, *Middle Ground*, xxvi; syncretisme bouwt voort op het idee van Droysen, zie Helmer Ringgren, 'The Problems of Syncretism,' in *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 3 (Åbo: Donner Institute, 1969), 7 en Martin, 'Cecropian Minerva,' 134-7.

¹⁶¹ Martin, 'Cecropian Minerva,' 139.

¹⁶² David Frankfurter, 'The Consequences of Hellenism in Late Antique Egypt: Religious Worlds and Actors,' in *Archiv für Religionsgeschichte* 2 (New Hampshire: de Gruyter, 2000), 162.

¹⁶³ Frankfurter, 'Consequences of Hellenism,' 162.

¹⁶⁴ Ibidem.

Griekse mythologie lijkt de positie van Apollo hier wellicht op.¹⁶⁵ De visie dat het uiteindelijk Hermes was die deze rol op zich nam, kan wellicht bijdragen aan het plaatsen van dit fenomeen binnen het hellenistische spectrum.

Moderne historici zijn het er in het algemeen over eens dat de Ptolemaeën samenwerkten met de Egyptische priesters om een draagvlak te creëren tussen de Griekse en Egyptische cultuur.¹⁶⁶ Met behulp van de theorie van Richard White, de *middle ground*, hebben we gezien dat de oorsprong van de relatie tussen Thoth en Hermes verklaard kan worden als een Griekse constructie. Het is met name dat inzicht waaruit iets opgemaakt kan worden. Enerzijds vertelt het dat Hermes Trismegistos een Griekse constructie was en dat de Egyptenaren hierin meegingen, aangezien Trismegistos in de Romeinse periode nog zeer populair was. Anderzijds geeft het ons een blik op de werking van culturele uitwisseling; het is een proces waarin Egyptische en Griekse elementen vermengen tot een geheel wat bestaat uit beide culturen. Bij dat laatste inzicht kan echter een kanttekening geplaatst worden. Het is correct om te stellen dat dit beschreven proces elementen uit beide culturen meeneemt, maar daarbij moet ook gesteld worden dat het vanuit de Egyptische hoek alles behalve actief genoemd kan worden.

Het proces, zoals ik in dit onderzoek beschreven heb, bestaat uit een heersende Griekse elite die de keuze maakt om bepaalde Egyptische elementen te doen versmelten met een van hun goden. Het is echter wel zo dat die Egyptische aspecten niet zomaar verdwenen en misschien zelfs de boventoon voerden in de constructie.¹⁶⁷ Wat hier te zien valt is een dichotomie tussen de oorsprong van het proces en dat wat gebruikt wordt in het proces. Enerzijds kan gekeken worden naar wie de relatie in gang heeft gezet en om welke reden. In dit geval waren het, wellicht, de Ptolemeïsche koningen en koninginnen die op zoek waren naar een aansluitingspunt tussen de twee culturen waarover ze na de dood van Alexander gingen regeren. Anderzijds kan gekeken worden naar de inhoud van de culturele uitwisseling. Welke aspecten werden gebruikt uit de ene cultuur en welke uit de ander? Hier zien we het gebruik van een populaire, alom geëerde Egyptische god uit de ene cultuur en een Griekse god die niet dezelfde status genoot, maar, naar het idee van degene die de relatie in gang zette, wel aansloot op Thoth op basis van arbitraire karaktereigenschappen. Daarmee hebben we, in ieder geval een deel van, de crux van het probleem dat hellenisme heet gevat.

¹⁶⁵ Graf, *Apollo*, 142.

¹⁶⁶ Bingen, *Hellenistic Egypt*, 106; Hölbl, *Ptolemaic Empire*, 89; Rutherford, *Greco-Egyptian Interactions*, 4 heeft het over translaties van Egyptisch naar Grieks en stelt het niet direct maar doelt hier waarschijnlijk op Egyptische priesters; Fowden, *Egyptian Hermes*, 53 gebruikt Manetho om aan te geven dat er Egyptische priesters waren die de taalbarrière tussen Grieks en Egyptisch konden doorbreken.

¹⁶⁷ Fowden, *Egyptian Hermes*, 26-7.

Aan de hand van dit onderzoek wil ik beargumenteren dat de relatie tussen Thoth en Hermes en het ontstaan van Hermes Trismegistos zich, ondanks de dichotomie, meer richting de conversie en repulsie begeeft binnen het hellenistische spectrum. Daarin wil ik echter wel een aanpassing aanbrengen. Volgens Frankfurter is het verouderde idee van hellenisme: '[a] model [which] had once been one of stark colonialism, in which an enlightened philosophical culture either converted or was repelled by parochial-thinking natives'.¹⁶⁸ Binnen dit idee ligt de focus op een verlichte versus conservatieve cultuur en een 'zij' versus 'wij'. Het oude idee gaat uit van een hiërarchie.¹⁶⁹ Waar ik hier voor pleit is een model dat uit gaat van twee culturen, een 'wij' en een 'zij', maar wat niet uit gaat van een hiërarchie. Simpel gesteld gaat het uit van een cultuur die de relatie zoekt, dat is de cultuur die de *middle ground* zoekt, en een cultuur die dit ondergaat. Hierin spelen de woorden actief en passief een rol.

Deze termen zijn niet bedoeld om een waardenoordeel mee te brengen. In het geval van dit onderzoek waren de Grieken actief opzoek naar een gedeelde relatie om meer draagvlak te creëren en waren het de Egyptenaren die dit passief ondervonden en volgden. Gezien in dat licht valt er te stellen dat dit onderzoek bijdraagt aan de manier waarop er naar hellenisme gekeken wordt. Het nieuwe model maakt dingen wellicht complexer dan nodig is en het oude model gaat uit van een Westerse hegemonie. De relatie tussen Thoth en Hermes en het ontstaan van Hermes Trismegistos draagt hier bij aan de discussie rondom hellenisme doordat het uit gaat van een nieuw model waarin, in dit geval, de culturele uitwisseling wel degelijk in gang werd gezet door de Grieken en het niet een complex wederzijds systeem was. De Egyptische priesters speelden hier wel een rol in, maar die waren slechts een middel om het doel van een *middle ground* te bereiken.

¹⁶⁸ Frankfurter, 'Consequences of Hellenism,' 162.

¹⁶⁹ Zo getuige de woorden *enlightened* en *parochial-thinking* uit het citaat.

Conclusie

In dit onderzoek hebben we de volgende dingen gezien. Aan de hand van, met name, het werk van Bleeker en Boylan is aangetoond wat de belangrijkste kenmerken van Thoth waren en dat hij een belangrijke rol in de Egyptische religie heeft gespeeld. Vervolgens zijn die kenmerken naast de aspecten van Hermes neergelegd met het oog op het ontstaan van Hermes Trismegistos. Daar was te zien dat er, ondanks een aantal overeenkomsten, veel verschillen tussen de twee goden te zien waren. In combinatie met het idee dat Thoth een significantere rol speelde voor de Egyptenaren dan dat Hermes deed voor de Grieken, is de relatie tussen die twee, en dus het ontstaan van Hermes Trismegistos, geproblematiseerd. Daarna is er onderzocht hoe die relatie alsnog heeft kunnen ontstaan. Over het algemeen wordt er aangenomen dat de Egyptische priesters hier een belangrijke functie in bekleed hebben. Ik heb geprobeerd aan te tonen dat die priesters samenwerkten met de Ptolemeïsche koningen van die periode, om tot een gezamenlijk voordeel te komen.

Op basis van het archeologisch materiaal kan er gesteld worden dat er nog meer informatie bijgedragen moet worden. Het archief geeft namelijk geen aanleiding tot het aannemen van het idee dat de verering van Thoth en Hermes gepromoot werd. Wel is het aannemelijk gemaakt, door de ideeën van Bleeker, Fowden en Boylan, dat Thoth alom vereerd werd, maar het archeologisch archief staft dat dus niet. Op basis daarvan kan er gesteld worden dat dat slechts een interpretatie is tot er daadwerkelijk meer tempels gevonden worden, waaruit blijkt dat de verering van Thoth of Hermes door heel Egypte werd gepromoot. Verder is het idee dat Thoth een significante figuur uit de Egyptische mythologie was evenals een interpretatie. Het is niet mogelijk om terug te reizen naar de Hellenistische periode in Ptolemeïsch Egypte om na te gaan of dat daadwerkelijk het geval was. Op dit moment wordt die interpretatie gebaseerd op het werk van Bleeker en Boylan en hoe de PT en BD gelezen worden. Daarmee wordt niet dit hele onderzoek onderuitgehaald, want het is binnen de geesteswetenschappen normaal om interpretaties te doen en die kunnen gelden als waarheid zolang het bewijs doorslaggevend genoeg is. Een ander punt waarop dit onderzoek zou kunnen verbeteren is de cultusgebruiken van Thoth. Vooralsnog is daar weinig over bekend en pas wanneer die informatie beschikbaar wordt, kan er meer gezegd worden over de rol en significantie van Thoth binnen de Egyptische religie.

In het laatste deel van dit onderzoek is er geprobeerd het geheel in een spectrum te plaatsen dat bepaald aan welk model van hellenisme het bijdraagt. Hoewel het oude model van wij/zij en conversie/repulsie sinds het begin van de jaren '90 een sterk tegengeluid te horen

heeft gekregen, is dat wel de richting waar dit onderzoek zich bij aan lijkt te sluiten. Daarbij is er wel een nuance geplaatst dat het oude model teveel gericht was op een eurocentrisch model en dat het moet gaan over passiviteit en activiteit. Dit is echter wederom een interpretatie en niet een model wat probeert een wetmatigheid vast te stellen. Wanneer meerdere van dit soort 'gesyncretiseerde' gevallen onderzocht worden zou het zo kunnen zijn dat er navolging voor dit model ontstaat.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

- Herodotus. *The Persian Wars: Books 1-7*. Vertaling: A. D. Godley. Cambridge: Harvard University Press, 2015.
- Hesiodus. *Theogony. Works and days. Testimonia*. Vertaling en ed.: G. W. Most. Cambridge: Harvard University Press, 2018.
- Homerus. *Homeric Hymns. Homeric Apocrypha. Lives of Homer*. Vertaling en ed.: Martin L. West. Cambridge: Harvard University Press, 2003.
- Homerus. *Ilias en Odyssee*. Vertaling: M. A. Schwartz. Amsterdam: Athenaeum, 2002.
- Plutarchus. *Moralia*. Vertaling: Frank C. Babbitt. Cambridge: Harvard University Press, 2014.

Secundaire literatuur

- Allen, James P. *The Ancient Egyptian Pyramid Texts*. Ed.: Peter Der Manuelian, 2e ed. Atlanta: SBL Press, 2015.
- Barringer, M. *The Art and Archaeology of Ancient Greece*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
- Bingen, Jean. *Hellenistic Egypt: Monarchy, Society, Economy, Culture*. Ed.: Roger S. Bagnall. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.
- Bladel, Kevin van. *The Arabic Hermes: From Pagan Sage to Prophet of Science*. Oxford: Oxford University Press, 2009.
- Bleeker, Claas J. *Hathor and Thoth: Two Key Figures of the Ancient Egyptian Religion*. Leiden: Brill, 1973.
- Boylan, Patrick. *Thoth: The Hermes of Egypt*. Londen: Ares Publishers INC, 1922.
- Breasted, James Henry. *Development of Religion and Thought in Ancient Egypt*. Londen: Hodder & Stoughton, 1912.
- Brown, N. O. *Hermes the Thief: The Evolution of a Myth*. Great Barrington: Lindisfarne Press, 1990.
- Budge, Ernest Alfred Wallis. *The Book of the Dead: the Papyrus of Ani in the British Museum*. New York: Dover Publications, 1967.
- Bull, Christian H. *The Tradition of Hermes Trismegistus: The Egyptian Priestsly Figure as a Teacher of Hellenized Wisdom*. Leiden: Brill, 2018.
- Clarke, Rundle. *Myth and Symbol in Ancient Egypt*. Londen: Thames and Hudson, 1959.
- Cotterell, Arthur, en Rachel Storm. *The Ultimate Encyclopedia of Mythology*. Londen: Anness Publishing Limited, 1999.

- Droysen, Johann Gustav, *Geschichte des Hellenismus*. Gotha: Perthes, 1877.
- Ellis, Normandi. *Awakening Osiris: The Egyptian Book of the Dead*. Boston: Phanes Press, 1988.
- Fowden, Garth. *The Egyptian Hermes: A Historical Approach to the Late Pagan Mind*. Princeton: Princeton University Press, 1993.
- Frankfurter, David. 'The Consequences of Hellenism in Late Antique Egypt: Religious Worlds and Actors.' *Archiv für Religionsgeschichte* 2, 162-94. New Hampshire: de Gruyter, 2000.
- Graf, Fritz. *Apollo*. Abingdon: Routledge, 2009.
- Griffiths, J. G. *The Origins of Osiris and his Cult*. Leiden: Brill, 1980.
- Hall, Edith. *Inventing the Barbarians: Greek Self-definition through Tragedy*. Oxford: Clarendon Press, 1989.
- Hansen, William. *Handbook of Classical Mythology*. Santa Barbara: Abc-clio, 2004.
- Hartog, François. *Le Miroir d'Herodote: essai sur la representation de l'autre*. Parijs: Gallimard, 1980.
- Hölbl, Gunther. *A History of the Ptolemaic Empire*. Vertaling: Tina Saavedra. Londen: Routledge, 2001.
- Hornblower, Simon, Antony Spawforth en Esther Eidinow, ed. *The Oxford Classical Dictionary*, 4e ed. Oxford: Oxford University Press, 2012.
- Hynes, William J., en William G. Doty. *Mythical Trickster Figures: Contours, Contexts and Criticisms*. Tuscaloosa: University of Alabama Press, 1993.
- Kolta, Kamal Sabri. *Die Gleichsetzung ägyptischer und griechischer Götter bei Herodot.* Tübingen: Präzis, 1968.
- Lachman, Gary. *The Quest for Hermes Trismegistus*. Edinburgh: Floris Books, 2011.
- Martin, Luther H. 'Why Cecropian Minerva?: Hellenistic Religious Syncretism as System.' *Numen* 30, 131-45. Leiden: Brill, 1983.
- May, James M., ed. 'Cicero: His Life and Career.' *Brill's companion to Cicero*, 1-21. Leiden: Brill, 2002.
- Mercer, A. B. *The Pyramid Texts*. Z.p.: Library of Alexandria, 1952.
- Mojsov, Bojana. *Osiris: Death and afterlife of a god*. Oxford: Blackwell Publishing, 2008.
- Moyer, Ian S. *Egypt and the Limits of Hellenism*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Noshy, Ibrahim. *The Arts in Ptolemaic Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 1937.
- Pinch, Geraldine. *Egyptian Myth: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

- Price, Simon en Peter Thonemann. *The Birth of Classical Europe: A History from Troy to Augustine*. New York: Penguin Books, 2011.
- Ringgren, Helmer. 'The Problems of Syncretism.' *Scripta Instituti Donneriani Aboensis* 3, 7-14. Åbo: Donner Institute, 1969.
- Rutherford, Ian, ed. *Greco-Egyptian Interactions: Literature, Translation, and Culture, 500 BCE-300 CE*. Oxford: Oxford University Press, 2016.
- Said, Edward W. *Orientalism*. New York: Pantheon Books, 1978.
- Sethe, Kurt. *Dramatische Texte zu altaegyptischen Mysterienspielen*. Leipzig: z.n., 1928.
- Stambaugh, John E. *Sarapis Under the Early Ptolemies*. Leiden: Brill, 1972.
- Stephens, Susan A. *Seeing Double: Intercultural Poetics in Ptolemaic Alexandria*. Berkeley: University of California Press, 2003.
- Vasunia, Phiroze. *The Gift of the Nile: Hellenizing Egypt from Aeschylus to Alexander*. Berkeley: University of California Press, 2001.
- Verbrugghe, Gerald P., en John Moore Wickersham. *Berosos and Manetho, Introduced and Translated: Native Traditions in Ancient Mesopotamia and Egypt*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 2001.
- White, Richard. *The middle ground: Indians, empires and republics in the Great Lakes region, 1650-1815*. Cambridge University Press, 1991.